
This is the **published version** of the bachelor thesis:

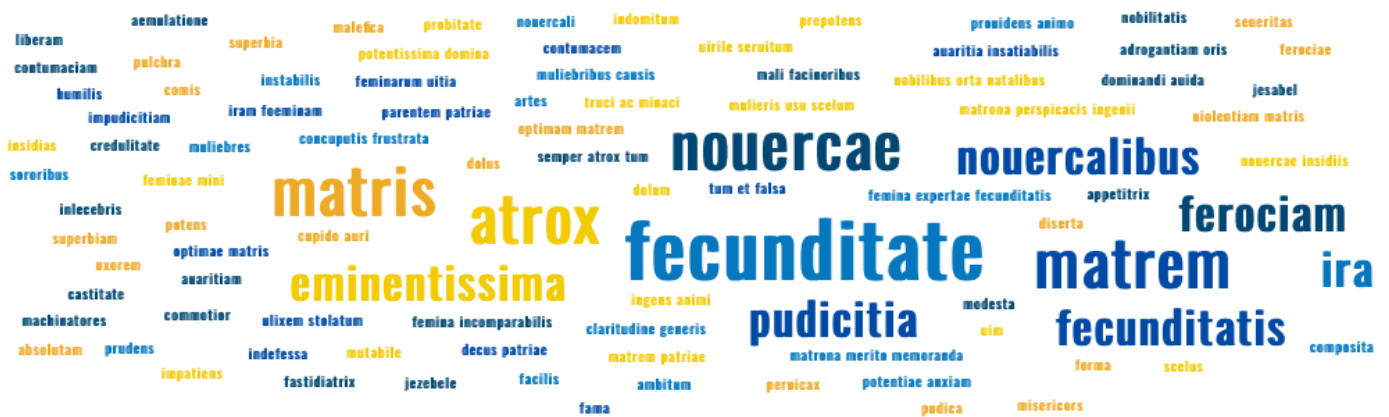
Camí Ramonet, Aina; Puigvert Planagumà, Gemma , dir. Pudica, potens, atrox: caracterització de dones al poder a les fonts primàries. 2022. 57 pag. (1501 Grau en Estudis d'Anglès i de Clàssiques)

This version is available at <https://ddd.uab.cat/record/264071>

under the terms of the license

***PUDICA, POTENS, ATROX: CARACTERITZACIÓ DE
DONES AL PODER A LES FONTS PRIMÀRIES***

PER AINA CAMÍ RAMONET
DIRIGIT PER GEMMA PUIGVERT PLANAGUMÀ
2021-2022
UNIVERSITAT AUTÒNOMA DE BARCELONA

Agraïments

Primer de tot, voldria agrair a la meva tutora, la Dra. Gemma Puigvert, la seva ajuda al llarg de la realització d'aquest treball, la seva fe en mi i, sobretot, el suport que m'ha donat al llarg del grau. És molt especial tancar aquesta etapa amb algú que hi era quan la vaig començar.

Vull agrair també a la Dra. Marta Oller per orientar-me i ajudar-me al llarg de les pràctiques al projecte de *Les veus retrobades*, d'on ha nascut aquest treball. També dono les gràcies als professors i professores que he tingut durant el grau per transmetre el seu coneixement i la passió per la filologia.

Vull donar les gràcies a les Μοῦσαι per fer que aquests quatre anys hagin sigut tan especials i a la resta d'amics que he fet a la carrera.

Finalment vull donar les gràcies a la meva família i en especial a les dones són el meu model a seguir. Gràcies mama per fer-me costat durant la realització d'aquest treball, animar-me a avançar, per tot. Gràcies tieta per acollir-me sempre i cuidar-me com a una filla més. I sobretot gràcies a tu, iaia, per haver sigut des de la teva senzillesa una dona extraordinària, un pilar quan hi eres i un exemple a seguir ara que ja no hi ets, per acomiadar-me cada diumenge amb un somriure i un "bona setmana". Gràcies.

Índex

1. Introducció	1
1.1. Objectius	1
1.2. Metodologia	2
1.3. Estat de la qüestió	3
2. Context històrico-cultural.....	4
2.1. Roma	4
2.1.1. La dona a Roma	6
2.1.2. L'emperadriu romana	7
2.2. Anglaterra	8
2.2.1. La dona a l'edat mitjana	9
2.2.2. La reina medieval	10
3. Fonts primàries	12
3.1. Roma	12
3.2. Anglaterra	13
4. Emperadrius i reines	14
4.1. La consort ideal.....	14
4.1.1. Lívia.....	14
4.1.2. Elionor d'Aquitània	20
4.2. L'atrox femina	27
4.2.1. Agripina la Menor	27
4.2.2. Isabella de França	33
4.3. L'oposició al tirà	37
4.3.1. Agripina la Major	38
5. Lèxic.....	42
6. Conclusió.....	45
7. Bibliografia.....	47
7.1. Fonts primàries.....	47
7.2. Estudis.....	49
7.3. Webgrafia:.....	51

1. Introducció

Després de segles tractant la dona d'abans de la Revolució Industrial com a una figura exclusivament domèstica i dedicada a la llar i a la criança dels fills, en les últimes dècades s'han començat a estudiar les dones que desafien aquests estereotips. El focus ara recau en reines regnants (no consorts) que legalment tenien poder únic i absolut sobre els seus dominis (com Cleòpatra, a l'antiguitat, o Elisabet I, a l'inici del Renaixement anglès), de manera que s'han establert dos extrems: la dona domèstica i la dona que és tot el contrari. Entre aquests pols oposats, però, hi ha dones que exerceixen el poder des de l'ombra, a través de la seva influència sobre el marit o els fills, i parant atenció es pot veure que fins i tot les representants de la matrona ideal movien els fils del món polític des de darrere dels telers. A partir d'aquesta perspectiva, trobem nombroses dones que, malgrat no tenir poder polític oficialment, feien arribar la seva influència més enllà de l'esfera domèstica. Com Mary Beard afirma: “*The woman who can whisper in her husband's ear wields more power de facto, or rather is often alleged to, than the colleague who can only send official requests and memos*”¹.

Aquest estudi pretén ser una continuació de les pràctiques que vaig fer al primer semestre al projecte *Les veus retrobades. Textos de dones i sobre dones a l'Antiguitat grecoromana*, coordinat per les doctores Marta Oller i Gemma Puigvert. Durant les pràctiques, vaig estudiar textos del primer segle de l'Imperi Romà on les dones exercissin poder polític. És a partir d'aquest projecte que vaig fer la tria de les tres dones romanes (Lívia, Agripina la Major i Agripina la Menor), per cadascuna de les quals he escollit una reina de l'Anglaterra medieval que tingués una percepció històrica semblant. Així he fet tres parelles: Lívia i Elionor d'Aquitània, que en general són representades com a consorts ideals; Agripina la Menor i Isabel de França, caracteritzades com a dones cruels, assassines dels seus marits i mares protectores; Agripina la Major i Elisabet Woodville, dones ambicioses que es converteixen en el símbol d'oposició a un tirà (Tiberi i Ricard III respectivament).

1.1. Objectius

Aquest treball és un estudi de tres dones del primer segle de l'Imperi Romà, totes esposes o mares de figures masculines rellevants i poderoses del seu moment.

---

¹ M. Beard, *SPQR. A History of Ancient Rome*. Profile Books. Londres 2016, p.377

L'objectiu principal d'aquest estudi és veure com exercien el seu poder indirectament, a través del marit o dels fills, i, sobretot, analitzar com se les caracteritzava a les fonts primàries: amb quins adjectius eren descrites, quins mots s'associaven a les seves accions, etc. Al centre d'aquest estudi hi ha Lívia, primera emperadriu de l'Imperi Romà, Agripina la Menor, germana, esposa i mare d'emperadors, i Agripina la Major, mare d'Agripina la Menor i, segons les fonts, rival de Lívia.

Per unir les dues vessants de la meua carrera —la filologia clàssica i la filologia anglesa—, he aparellat aquestes dones romanes amb tres reines medievals angleses que, a partir de les classes d'història de les Illes Britàniques, em sembla que tenen trajectòries paral·leles. Així doncs, l'objectiu secundari d'aquest treball és observar si la caracterització de les dones que exerceixen el poder ha canviat al llarg dels mil cinc-cents anys que separen Lívia i Elisabet Woodville i com ha evolucionat el vocabulari que s'associa amb elles.

Prenent com a base la idea que les fonts primàries són una representació del pensament en el moment que es van escriure, la meua hipòtesi és que les semblances en la trajectòria vital d'aquestes dones es traslladaran a la seva caracterització a les fonts primàries i que, per tant, les paraules usades per cada parella de dones coincidiran o tindran connotacions similars.

1.2. Metodologia

El primer pas per començar aquest estudi ha estat llegir llibres sobre la situació de la dona tant a la Roma Antiga com a l'Anglaterra medieval; també he buscat llibres d'història i estudis d'historiografia. A partir d'aquest material, he escrit el marc teòric, que està dividit en context històrico-cultural i fonts primàries. L'apartat de context històrico-cultural, al seu torn, conté un resum de la situació històrica, una descripció de la situació de la dona a l'època i una explicació sobre les funcions de les emperadrius a Roma o de les reines a Anglaterra, per saber què s'esperava de les dones que figuren en aquest treball. Cadascuna de les parts està dividida en Roma i Anglaterra, per poder fer una comparació del context i de les fonts que es conserven.

Les fonts llatines han sigut fàcils de triar perquè ja hi estava familiaritzada; per poder conèixer les fonts medievals he llegit biografies de cada dona i he anotat les obres d'on s'extreia la informació. En tots dos casos només he utilitzat fonts escrites en llatí. He buscat a les fonts primàries passatges que parlessin de cadascuna de les dones i, a partir de la informació extreta d'aquí i de fonts secundàries, he escrit una breu biografia de cada dona, que permet tenir una visió global de la seva vida i veure què

expliquen les fonts primàries d'ella. Després d'això, he fet un buidatge dels adjectius, noms i verbs que apareixen a les fonts per caracteritzar aquestes dones i els he analitzat breument. Per concloure, he comparat el lèxic que s'utilitza per descriure aquestes dones en posició de poder i he intentat explicar els motius per l'ús dels conceptes més freqüents.

Pel que fa als noms propis, he usat traduccions en català, tant pels personatges històrics com pels autors de les fonts; en el cas dels autors medievals, he traduït el nom propi en català i he mantingut el nom del poble o zona de provinença en l'idioma original (per exemple: William of Newburgh apareix com a Guillem de Newburgh i Richard of Devizes com a Ricard de Devizes).

Per les citacions dels autors clàssics he utilitzat les abreviatures de l'*Oxford Classical Dictionary*, precisant el passatge amb el llibre i l'apartat (per Tàcit, Suetoni o Vel·lei Patèrcul) o amb l'apartat i subapartat (en el cas de Sèneca). La major part d'edicions dels autors medievals que he utilitzat no estaven dividides en capítols així que els he citat amb el nom de l'autor, el nom de l'obra i la pàgina de l'edició on es troba el passatge, perquè és així com ho he trobat als estudis que he llegit. En el cas d'alguns autors, però, com que les edicions ho facilitaven, he citat utilitzant els versos o línies (en el cas de Seduli Escot) o els capítols (en el cas de Ricard de Devizes i, per Guillem de Newburgh, llibre i capítol).

1.3. *Estat de la qüestió*

Com he expressat a la introducció, durant els últims anys la investigació sobre la dona a través de la història s'ha ampliat més enllà del context domèstic i s'ha estudiat amb profunditat la situació de dones de tot tipus de professió, estatus social, etc. N'és un exemple el llibre *Women in Medieval Western Culture*², editat per Linda E. Mitchell, que inclou articles que estudien la situació de les dones des de perspectives econòmiques, polítiques, judicials o religioses. Pel que fa a la Roma Antiga, Patricia González Gutiérrez ha escrit *SOROR. Mujeres en Roma*³, que també ofereix una visió completa de les dones romanes i conté un capítol sobre la caracterització històrica d'algunes dones.

Sobre la figura de l'emperadriu a Roma, Maria José Hidalgo de la Vega va escriure un llibre on detalla la funció i el paper polític de l'emperadriu i la seva evolució segons

---

² L.E. Mitchell, editora, *Women in Medieval Western Culture*. Routledge. Abingdon 2011

³ P. González Gutiérrez, *SOROR. Mujeres en Roma*. Desperta Ferro. Madrid 2021

la *domus* que governava⁴. No només ofereix una visió general sobre les emperadrius, sinó que també exposa les dones de cada família imperial. Sobre la reina medieval, l'editorial Palgrave Macmillan té una col·lecció anomenada “*Queenship and Power*”; tot i que molts dels llibres que inclou tracten reines d'època moderna i en particular reines regnants, ha publicat dos títols sobre consorts a l'edat medieval tardana⁵. A més a més, Alison Weir ha publicat diverses biografies de reines angleses on fa el recorregut de la seva vida a través de fonts històriques (traduïdes a l'anglès) i estudia estensivament el caràcter d'aquestes dones⁶.

Finalment, és important destacar el projecte *Les veus retrobades. Textos de dones i sobre dones a l'Antiguitat grecoromana*, que coordinen les doctores Marta Oller i Gemma Puigvert. Aquest projecte estudia textos escrits per dones o sobre dones on les dones actuen més enllà de l'entorn domèstic, amb l'objectiu de mostrar la realitat femenina de l'època amb tots els seus matisos.

2. Context històrico-cultural

2.1. Roma

El període en què van viure Lívia, Agripina la Major i Agripina la Menor inclou les darreres dècades de la República romana i gairebé el primer segle de l'Imperi, des del 59 a.C (naixement de Lívia) fins al 59 d.C (mort d'Agripina la Menor). Lívia va viure el turbulent pas de la república a l'Imperi, mentre que Agripina la Major i Agripina la Menor, mare i filla, van néixer en ple Imperi. El 59 a.C, any en què va néixer Lívia, Gai Juli Cèsar va esdevenir cònsol per primer cop, després de formar el primer triumvirat amb Marc Licini Cras i Gneu Pompeu Magne. En una època en què la República ja defallia, després de la guerra civil entre Mari i Sul·la i la dictadura d'aquest últim, el triumvirat va aconseguir dominar la política romana fins a la mort de Cras el 53 a.C. Un cop desfeta l'aliança, Cèsar i Pompeu van encetar una guerra civil on Pompeu va ser derrotat i va perdre la vida (48 a.C) i Cèsar es va declarar *dictator perpetuus* (49 a.C). Després de l'assassinat de Cèsar (44 a.C), el seu hereu i

---

⁴ M.J. Hidalgo de la Vega, *Las emperatrices romanas: sueños de púrpura y poder oculto*. Ediciones Universidad de Salamanca. Salamanca 2012

⁵ L.B. St. John. *Three Medieval Queens. Queenship and the Crown in Fourteenth-Century England*. Palgrave Macmillan. Nova York 2012; K.M. Finn. *The Last Plantagenet Consorts. Gender, Genre and Historiography, 1440-1627*. Palgrave Macmillan. Nova York 2012

⁶ A. Weir, *Eleanor of Aquitaine: A Life*. Ballantine Books. New York 2008; A. Weir, *Queen Isabella: Treachery, Adultery and Murder in Medieval England*. Ballantine Books. New York 2006

besnebot, Octavi va esdevenir cònsul després d'un cop d'estat (43 a.C) i va formar el segon triumvirat amb Marc Antoni i Marc Emili Lèpid. L'aliança va aconseguir derrotar els assassins de Cèsar a la batalla de Filipos (42 a.C) i van iniciar una campanya d'eliminació dels opositors on va morir, entre tants altres, l'orador Ciceró. Aquest triumvirat, però, va quedar desestabilitzat per l'enfrontament entre Octavi i Marc Antoni, que va culminar a la batalla d'Acci (31 a.C) amb la derrota de Marc Antoni i el suïcidi d'ell i Cleòpatra. Octavi va ser nomenat cònsul, però el 27 aC (la data que es marca com a inici de l'Imperi) va rebre els títols d'*Augustus* (nom amb què va ser anomenat a partir d'aleshores) i *princeps senatus*. Això va marcar l'inici del Principat, on, tot i que el Senat continuava existint, l'emperador tenia el poder absolut. El govern d'August va posar fi a gairebé un segle de guerres internes i va començar un període conegut com la *pax augusta*. August va reorganitzar el poder i les províncies i va promoure lleis de moralització de la societat, enaltint el *mos maiorum*, amb la voluntat de tornar als valors tradicionals: per exemple va afavorir els matrimonis amb fills i va penalitzar solters i adúlter. El període de pau va permetre que la societat romana experimentés un període d'esplendor cultural, gràcies també a la propaganda urbanística d'August (que va fer arreglar monuments malmesos i en va construir de nous) i a la literatura, amb autors recolzats pel règim com Virgili o Horaci.

És en aquesta època de bonança que el 14 a.C va néixer Agripina la Major, quarta neta de l'emperador August. August va morir el 14 d.C i, tot i que hagués volgut un hereu de la seva sang, el va succeir el seu fillastre Tiberi (el fill gran de la seva esposa Lívia, adoptat per August el 4 d.C). Agripina la Menor, filla d'Agripina la Major, va néixer un any després, el 15 d.C. L'emperador Tiberi va governar amb mesures prudents, destinades a mantenir l'estabilitat de l'imperi més que no expandir-lo i el seu govern auster va permetre-li estalviar molts diners a la tresoreria de l'emperador. Tot i així, els seus últims anys van estar marcats per la tirania i per un regne de terror gestionat des de l'illa de Càprees (actual Capri) on es va retirar el 27 d.C. Entre les morts d'aquest període, hi ha Agripina la Major, el 33 d.C. Quan Tiberi va morir el 37 d.C, el poble romà va acollir el seu hereu Calígula (Gai Juli Cèsar August Germànic), fill del venerat general Germànic, amb ganes. Malgrat la popularitat de l'inici del seu govern, després d'una malaltia, Calígula va esdevenir un emperador tirànic, inestable i extravagant, executant els seus opositors, reals o percebuts. Agripina la Menor i la seva germana Livil·la van ser enviades a l'exili a causa d'un

intent d'assassinat contra Calígula. Finalment, Calígula va ser assassinat i el va succeir el seu oncle Claudi amb un gran suport militar. Del govern de Claudi destaquen la conquesta de Britània i l'annexió a l'imperi de Mauritània, Tràcia i Lícia, però també l'expansió de la ciutadania romana a algunes províncies i una millora del sistema judicial. Després de l'execució de la seva dona Messalina per traïció, Claudi es va casar amb la seva neboda, Agripina la Menor, el fill de la qual el va succeir després de la seva mort el 54 d.C. Durant els primers anys del govern de Neró, el poder va estar sobretot en mans d'Agripina o dels seus tutors Burrus i Sèneca, però gaudia d'una certa popularitat i es celebrava la seva clemència amb els enemics. No va ser fins més endavant que va esdevenir la figura tirànica que es recorda avui en dia. El període històric que tracto en aquest treball acaba el 59 d.C, durant el cinquè any del govern de Neró, quan va fer assassinar Agripina la Menor.

2.1.1. La dona a Roma

La societat romana, igual que la grega, era patriarcal i per tant les dones estaven en una situació d'inferioritat respecte els homes. La dona romana passava la vida sota el control d'algun home, fos el pare, el marit o el fill, que li feia de tutor, i tenia menys drets que els seus parents masculins. El paper de la dona es centrava en les feines domèstiques i l'administració de la llar i en gestar i criar els fills. Tot i aquestes limitacions, la dona romana gaudia de més llibertats que la dona grega. Si bé no podia tenir-hi un paper actiu, sí que tenia accés a l'esfera pública i podia atendre combats de gladiadors o obres de teatre i anar als banys públics. Assistia als banquets juntament amb els homes i podia heretar i tenir propietat. A més a més, August, per promoure la natalitat, va establir que una dona que hagués tingut tres fills (quatre en el cas de les dones llibertes) podia prescindir del tutor, és a dir, aconseguir capacitat legal. Totes aquestes restriccions eren més fortes per les dones de classe alta, que sovint esdevenien un accessori pel marit i reflectien el seu caràcter, que no pas per les dones de classe baixa. La percepció del gènere femení a l'època era negativa, tant que per insultar un home se l'acusava de ser femení, mentre que a les dones que intentaven entrar en espais típicament masculins se'ls criticava ser més home que dona. En aquest marc, les dones eren tipificades i classificades en dos grups oposats: la dona ideal i la dona impúdica. La dona ideal havia d'estar sotmesa a l'home, estar casada i donar suport al marit, tenir molts fills, administrar la casa amb austeritat, fer les feines de la llar, ser casta, modesta i lleial al marit (*univira*). Aquest model de dona es troba

sovint als epitafis on els marits lloen les virtuts de l'esposa. L'epitafi d'una dona anomenada Clàudia reflecteix tot el que s'esperava d'una matrona romana.

*Hospes quod deico paullum est asta ac pellege / heic est sepulcrum hau pulcrum
pulcrae feminae / nomen parentes nominarunt Claudiam / suom mareitum corde
deilexit souo / gnatos duos creavit horunc alterum / in terra linquit alium sub
terra locat / sermone lepido tum autem incessu commodo / domum servavit lanam
fecit dixi abei⁷.*

La dona impúdica era aquella que no complia totes les característiques de la dona ideal; era la dona activa sexualment o adúltera, com Messalina, o que buscava el poder ocupant espais masculins en lloc d'actuar a través d'un home, com Fúlvia. Aquesta classificació tan radical reduïa les dones a dues maneres de ser, eliminant la complexitat de caràcter que tenien com a éssers humans i presentant-les com a unidimensionals.

2.1.2. L'emperadriu romana

Amb l'arribada de l'imperi, on les decisions eren a mans d'un sol home, les dones del seu voltant van adquirir més importància⁸. L'esposa de l'emperador i a vegades la seva mare i la resta de dones de la família imperial passen al centre de la política romana. Són algunes de les persones més properes a l'emperador i tenen la possibilitat d'influenciar les decisions del cap de govern o de donar-li consells. August va fer de les dones de la família imperial un estri de propaganda política, fent-les representants dels valors que volia que la societat romana seguís. Per això, Lívia es va presentar com una dona fidel als costums antics, modesta, austera i filadora (August va destacar el seu paper domèstic dient que portava vestits de llana fets per ella⁹, però el més probable és que Lívia i les altres dones de la família imperial no s'ocupessin de fer els vestits¹⁰). A més a més, les emperadrius tenien un paper clau en el nou sistema polític: tenir fills que poguessin ser els hereus de l'emperador. Als *Annales* de Tàcit, a l'inici del llibre XII, quan es busca una nova esposa per Claudi, trobem un passatge on queden exposades algunes de les característiques que es buscaven en una emperadriu, entre les quals poder ser la confident de l'emperador.

*[...] Grauiissimos principis labores, quis orbem terrae capessat, egere adminiculis ut
domestica cura uacuis in commune consulat. quod porro honestius censoriae mentis*

---

⁷ *CIL* I2, 1211

⁸ M. Beard, *op. cit.*, p. 377.

⁹ Suet. *Aug.* 73

¹⁰ R.M. Cid López, "Imágenes del poder femenino en la Roma Antigua. Entre Livia y Agripina", *Asparkía*, nº25 (2014), p.179-201

*leuamentum quam adsumere coniugem, prosperis dubiisque sociam, cui cogitationes intimas, cui paruos liberos tradat, non luxui aut uoluptatibus adsuefactus, sed qui prima ab iuuenta legibus obtemperauisset.*¹¹

El fet que la tria de la nova emperadriu de romana requerís un procés per decidir qui seria ens indica fins a quin punt era important i tenia influència la dona que ocupava aquest lloc.

2.2. Anglaterra

Si Lúvia i les dues Agripines van viure en un mateix centenar d'anys i van ser contemporànies les unes de les altres, les tres reines angleses van viure amb gairebé cent anys de diferència entre una i altra. Elionor d'Aquitània (1122-1204), Isabel de França (1295-1358) i Elisabet Woodville (1437-1492) van viure períodes de molts canvis a l'Europa medieval, però sobretot de transformacions ingents a la política d'Anglaterra. L'Europa d'aquestes tres dones és l'Europa de la baixa edat mitjana, marcada pel feudalisme i per la importància del cristianisme i les monarquies absolutes. Era l'època de les croades (Elionor d'Aquitània va anar a la segona amb el seu primer marit), però també l'època de les primeres universitats. La millora de les tècniques d'agricultura va afavorir un creixement econòmic i un augment de la població, al mateix temps que les ciutats s'eixamplaven, el comerç guanyava importància i la burgesia començava a emergir com a classe social. Malgrat les guerres i la Pesta Negra, la baixa edat mitjana va ser un període de creixement que preparava el terreny per l'arribada del Renaixement.

El tron d'Anglaterra era sota domini normand des del 1066, fet que creava conflictes entre les classes baixes anglosaxones i la noblesa estrangera. Elionor d'Aquitània va arribar a Anglaterra per esdevenir-ne reina el 1158, quan el seu marit Enric II va recuperar el tron de la seva mare després d'un període de guerra civil conegut com "l'Anarquia". Amb ells va començar la dinastia Plantagenet, que governaria Anglaterra fins el 1485. La corona anglesa dominava una territori que anava des de la frontera d'Escòcia fins als Pirineus i Enric II es va centrar en protegir les seves fronteres (enfrentant-se a França per defensar els territoris continentals). El va succeir el seu fill Ricard I, després de revoltar-se contra el pare, i després Joan I, que el 1215 es va veure obligat a signar la *Magna Carta*, un document amb l'objectiu de limitar els poders del rei i de garantir que tothom complís la llei. Tant ell com el seu fill Enric

---

¹¹ Tac. *Ann.* 12.5.

III van tenir enfrontaments amb els barons i sota Enric III es van signar les Provisions d'Oxford (1258), que establien un consell que aprovaria les decisions del rei i que van ser la base del sistema parlamentari actual. Aquesta mesura limitava encara més el poder reial, distingint Anglaterra de la resta de monarquies europees, encara absolutes. Sota Eduard I es va acabar la conquesta de Gal·les i es va començar una guerra contra Escòcia, on el rei anglès es va enfrontar a William Wallace i Robert Bruce (la guerra contra escòcia no va tenir èxit i el 1328, al Tractat d'Edimburg, es va acordar el final del domini anglès sobre Escòcia). Eduard II, marit d'Isabel de França, va ser un rei feble i poc popular; després d'un regnat ple d'instabilitat, va ser deposat per la seva dona a favor del seu fill Eduard III (1327). Quan el rei de França va morir sense hereu, Eduard III va voler accedir al tron francès (era el nebot del rei), però França va apostar per un hereu francès i va esclatar la Guerra dels Cent Anys (1337-1453), un conflicte intermitent que duraria més d'un segle. Després d'anys en què el francès era la llengua oficial a Anglaterra, Eduard III va establir l'anglès com a llengua de govern i de cultura. Sota Eduard III, la Pesta Negra va arribar a Anglaterra (1348) i la devastació de la pandèmia i els problemes econòmics que se'n derivaven van causar revoltes pel seu hereu Ricard II. Ricard II va ser substituït pel seu cosí Enric IV, que va ser succeït pel seu fill Enric V, el qual va aconseguir victòries contra França. El seu fill, Enric VI, però, va ser un rei feble i a causa d'això va esclatar la Guerra de les Roses, una guerra civil que va enfrontar dues branques de la família Plantagenet: els Lancaster (que apostaven per Enric VI) i els York. Al capdavant de la facció dels York hi havia Eduard IV, marit d'Elisabet Woodville, que va aconseguir derrotar els Lancaster i, malgrat una breu restauració d'Enric VI, es va establir com a rei d'Anglaterra. Quan va morir, el va succeir el seu fill de dotze anys. Com que Eduard V era menor, el seu oncle Ricard era qui governava el regne. Al·legant que ho feia per protegir-los, Ricard va tancar Eduard V i el seu germà Ricard a la Torre de Londres, des d'on van desaparèixer. El seu oncle va esdevenir aleshores Ricard III (1483), però el seu regnat i la Guerra de les Roses van finalitzar aviat, quan el jove Enric Tudor el va derrotar a la Batalla de Bosworth el 1485. Enric Tudor, d'ascendència Lancaster, va esdevenir Enric VII i es va casar amb la filla d'Elisabet Woodville, Elisabet de York, unint així les branques Lancaster i York en una nova dinastia: els Tudor.

2.2.1. La dona a l'edat mitjana

Quan es parla de la situació de la dona a l'edat mitjana s'han de tenir en compte les diferències no només entre els diferents períodes, sinó també entre regions, països o

fins i tot ciutats. En aquest apartat, tractaré la situació de la dona a la baixa Edat Mitjana i enumeraré punts que es podrien aplicar arreu d'Europa en general o que són característics d'Anglaterra o França, ja que són els regnes d'on provenen les tres reines que constitueixen el meu objecte d'estudi.

Tot i que la dona medieval sempre havia tingut menys drets que els homes, Jennifer C. Ward apunta "It is a truism that women were regarded as inferior and subordinate in the later Middle Ages"¹², implicant que aquesta situació patriarcal s'havia aguditzat als últims segles de l'Edat Mitjana. Ward explica la percebuda inferioritat de les dones a partir de la tradició clàssica i la tradició bíblica. Als segles XII i XIII es van recuperar obres d'Aristòtil i, a partir d'aquestes, la percepció grega del gènere femení es va afegir a la idea que la dona havia d'estar subordinada a l'home, recolzada per la Bíblia¹³. La llei també donava suport a aquestes creences: igual que a Roma, la dona no tenia independència legal i havia de ser representada per un home (el pare abans de casar-se, el marit un cop casada). Les dones medievals també tenien dret a la propietat (que passava, però, a ser del marit després de casar-se) i a heretar, però aquests drets van quedar reduïts a mesura que es prioritzava l'herència masculina i sovint es considerava que la propietat paterna de la filla era el seu dot¹⁴. També com a Roma, la dona s'ocupava de criar els fills i d'administrar la llar i, malgrat poder accedir a l'esfera pública, normalment estava exclosa de participar-hi públicament. La percepció cristiana de la dona també establia una dicotomia: la d'Eva, la condició de totes les dones, i la de la Verge Maria, que era la ideal, però considerada impossible d'aconseguir. Les idees, provingudes del mite d'Adam i Eva, que sovint es relacionaven amb les dones eren la manca de raó i l'excés de desig sexual, la poca confiança que s'hi podia tenir, la desobediència i la debilitat.¹⁵

2.2.2. La reina medieval

Al segle IX, el mestre irlandès Seduli Escot dedicava un capítol del seu llibre *De rectoribus christianis*, un tractat adreçat a prínceps i governants, a com havia de ser una reina. Primer, enumera les qualitats que ha de tenir: "*Is ergo perspicaciter procuret, ut non solum nobilem, pulchram ac diuitem, sed castam, prudentem quoque*

---

¹² J.C. Ward, *Women in Medieval Europe 1200-1500*. Routledge. Abingdon 2016, p.2.

¹³ J.C. Ward, *op. cit.*, p.2.

¹⁴ J.C. Ward, *op. cit.*, p.7.

¹⁵ J.C. Ward, *op. cit.*, p.3.

*atque in sanctis uirtutibus morigeram habeat coniugem*¹⁶. Afirmar també que, com que la reina és *iure coniunctior*, té possibilitats d'influenciar el regne cap a bé o cap a mal. Segons ell, la dona *casta et prudens* s'ocupava dels fills i de la família i ho feia "*utilibus rebus disciplinabiter intendens humili facie hilarique sermone*¹⁷ i a més a més *diuitas [...] cum bona fama costodit*¹⁸". L'esposa havia de *uiro suo casta copula esse connexam et subditam*¹⁹, és a dir, havia de ser fidel i sotmetre's a l'autoritat del marit, però també havia de "*prudentium consiliorum esse repertricem*²⁰".

Aquest era el manual que havien de seguir les reines consorts d'època medieval. Per descomptat, com que la figura de la reina estava profundament lligada al caràcter dinàstic del regne, la seva funció principal era tenir diversos fills i, en particular, fills mascles. Era també a través dels fills, que la reina, un cop viuda, podia exercir més poder en tant que regent, que no el que havia pogut exercir com a consort. A més a més, la reina estava involucrada en la criança dels fills i en la tria dels seus marits o esposes.²¹

A diferència de Roma, on les esferes pública i privada estaven clarament dividides, durant l'Edat Mitjana "*in the king's house, the "private" became the "public" home of man-management and government*²². És a dir, el domini privat on tenia autoritat la reina estava intrínscament lligat al públic. La reina medieval no només actuava aconsellant el rei o intercedint amb ell, sinó que, com que "*the queen [was] incorporated in the medieval conception of the crown*²³, podia assumir càrrecs administratius si el rei era fora. Addicionalment, com que la reina sovint provenia d'un regne estranger, podia assumir responsabilitats diplomàtics de cara al seu país d'origen. Finalment, s'esperava que les reines fessin donacions a comunitats religioses i, sovint, podien fer valer la seva influència promovent aliats a càrrecs com

---

¹⁶ Seduli Escot, *De regibus christianis*, V. 18-20

¹⁷ Seduli Escot, *De regibus christianis*, V. 28-29

¹⁸ Seduli Escot, *De regibus christianis*, V. 30-31

¹⁹ Seduli Escot, *De regibus christianis*, V. 34-35

²⁰ Seduli Escot, *De regibus christianis*, V. 36

²¹ L.B. St. John, *Three Medieval Queens. Queenship and the Crown in Fourteenth-Century England*. Palgrave Macmillan. Nova York 2012, p. 194.

²² J.C. Nelson. "Medieval Queenship" a Linda E. Mitchell (Ed.), *Women in Medieval Western European Culture*. Routledge. Abingdon 2011, p. 179-207

²³ L.B. St. John, *op. cit.*, p.135

el de bisbe o aconseguir poder polític fent que el marit donés suport a alguna institució.²⁴

3. Fonts primàries

3.1. Roma

A l'entrada de l'època imperial, la historiografia ja s'havia establert com un gènere literari que narrava esdeveniments històrics, sovint amb una intenció moralitzadora. En aquest estudi, treballaré a partir de fonts que no són estrictament contemporànies dels personatges que presenten, sinó que s'han escrit amb un segle o més de posterioritat. L'historiador Vel·lei Patèrcul (c.19 a.C-c.31 d.C) n'és l'excepció; contemporani de Tiberi (havia estat sota el seu comandament a l'exèrcit) va escriure una obra, coneguda avui en dia com a *Historia Romana*. Aquesta obra està constituïda per dos llibres: el primer que narra des de la guerra de Troia fins al 146 a.C i el segon que comença el 146 a.C i arriba fins a l'època de Vel·lei Patèrcul, acabant amb el panegíric de Tiberi. A part de fets històrics, l'obra inclou també retrats morals²⁵, alguns de figures femenines. A més a més, Vel·lei Patèrcul escriu a favor de l'emperador Tiberi i del règim, com afirmen Jean Marie André i Alain Hus: "*C'est au livre II que Velleius devient le propagandiste du principat*"²⁶.

L'historiador Tàcit (55 d.C-120 d.C), en canvi "*écrira une chronique sénatoriale, hostile à la tyrannie julio-claudienne*"²⁷ als seus *Annales*. És l'autor de *De vita Iulii Agricola* (sobre la vida del seu sogre), *De origine et situ Germanorum*, *Dialogus de oratoribus*, *Historiae* (on tracta el període entre el 69 i el 96 d.C) i *Annales* o *Ab excessu diui Augusti* (que inclouen els anys des de la mort d'August fins al govern de Neró). Als *Annales*, dels qual s'han conservat els llibres del primer al quart i del dotzè al quinzè, a més a més de fragments dels llibres cinc, sis, onze i setze, Tàcit escriu tan fets reals com rumors i hi destaquen sobretot els contrastos de conceptes i personatges (com per exemple la comparació que fa de Lívia i Agripina la Major). Malgrat que a l'inici d'aquesta obra Tàcit proclama que escriurà la seva història "*sine ira et studio*"²⁸, fa una narració decididament parcial, com apunta Max L.W. Laistner, que diu "*If this*

---

²⁴ J.C. Nelson, *op. cit.*, p. 179-207

²⁵ M. Von Albrecht, *Historia de la literatura romana*, vol. II. Herder. Barcelona 1999, p. 978

²⁶ J.M. André & A. Hus, *L'histoire à Rome*, Presses Universitaires de France. Vendôme 1974, p. 99

²⁷ J.M. André & A. Hus, *op. cit.*, p.108

²⁸ Tac. *Ann.* 1.1.

*assurance is seriously meant, and not merely a conventional tribute to the principle that a historian should be free from bias, it surely gives expression to one of the most amazing examples of self-deception in all literature*²⁹.

L'últim historiador romà que faig servir és Suetoni (69 d.C-c.122 d.C) i la seva *De vita Caesarum*, una obra composta de dotze biografies i, per tant, més centrada en els homes que estudia que no pas en successions de fets³⁰ i hi inclou no només la vida dels emperadors sinó també descripcions dels seus trets físics i personalitats. És més imparcial que Tàcit, però té un estil més concís i menys literari.

A part d'aquests tres autors, també utilitzo puntualment textos d'autors com Sèneca i Plini el Vell, si hi apareixen les dones que estudio en aquest treball.

3.2. Anglaterra

Les fonts historiogràfiques de l'Edat Mitjana que utilitzo en aquest treball són cròniques o històries. Tot i que la distinció entre aquests dos gèneres podia ser difusa, s'entenia la crònica com a "*serious history*", precisa, objectiva i estructurada cronològicament; la història, en canvi, incloïa l'opinió personal de l'autor i s'escrivien tenint en compte l'estil i la forma, a més del contingut³¹. Els annals també existien, però s'entien com a petites entrades anuals d'una crònica, és a dir, una crònica estaria formada pels annals de cada any. Tot i que moltes de les obres començaven com a compilacions històriques, acabaven explicant els esdeveniments actuals del moment, així que conservem textos escrits per autors contemporanis, que havien viscut al mateix temps que les persones que apareixen a les seves obres. Molts d'aquests textos estaven escrits en llatí, tot i que a partir de la Baixa Edat Mitjana es van començar a escriure també en llengües regionals. La producció d'aquestes obres es feia sobretot des dels monestirs, entre els quals destacava el de Sant Albà, des d'on els autors tenien accés a arxius formats per obres d'autors anteriors o documents oficials, com cartes estatuàries.³²

Com que el volum d'obres conservades és molt gran, he decidit utilitzar només obres escrites en llatí i autors que visquessin al mateix temps que cadascuna de les tres reines

---

²⁹ M.L.W. Laistner, *The greater Roman historians*, University of California Press. Los Angeles 1947, p. 123

³⁰ J.M. André & A. Hus, *op. cit.*, p.148

³¹ A. Gransden, "The Chronicles of Medieval England and Scotland: Part 1", *Journal of Medieval History*, nº16 (1990), p.129-150.

³² A. Gransden, *op. cit.*, p.132

o, com a màxim, fins a una cinquantena d'anys més tard. Per Elionor d'Aquitània utilitzo la *Chronica Majora* de Mateu de París, *De rebus gestis Ricardi Primi* de Ricard de Devizes, la *Chronica magistri Rogeri de Houedene* de Roger de Hoveden, *Chronicon Anglicanum* de Raül de Coggeshall, *De morte et sepultura Henrici regis Angliae junioris* de Tomàs Agnellus, les *Gesta regis Henrici Secundi* i *Gesta Ricardi Primi*, *Flores Historiarum* de Roger de Wendover, la *Chronica* i les *Gesta Regum* de Gervasi de Canterbury, *Historia Rerum Anglicarum* de Guillem de Newburgh i la *Chronica Roberti de Torigneio* de Ricard de Torigni. Les *Gesta regis Henrici Secundi* i *Gesta Ricardi Primi*, que tradicionalment havien estat atribuïdes a l'abat Benet de Peterborough, avui en dia es consideren obra de Roger de Hoveden. Per Isabel de França he fet servir la *Vita Edwardi Secundi*, *Chronicon Angliae temporibus Edwardi II et Edwardi III* de Jofre "the Baker" (també conegut com a Walter de Swinbroke), el *Polychronicon* de Ranulf Higden i la *Chronica sui temporis* d'Adam Murimuth. Finalment, per Elisabet Woodville només utilitzo una obra, *Anglica Historia*, de Polydore Vergil. Com més tardanes són les obres, menys n'hi ha en llatí i més en les llengües nacionals; en el cas d'Isabel de França n'hi ha força en francès; a l'època d'Elisabet Woodville la majoria són en anglès mitjà.

4. Emperadrius i reines

4.1. La consort ideal

4.1.1. Lívia

Lívia Drusilla, filla d'Alfídia i del senador Marc Livi Drus Claudià, va néixer el 59 a.C, al si de l'antiga família Clàudia. El seu pare va lluitar a la batalla de Filipos, al bàndol de Brutus i Cassi, i després de la derrota es va suïcidar per no ser capturat³³. Vel·lei Patèrcul la descriu com a una dona "*genere, probitate, forma Romanarum eminentissima*"³⁴.

Cap al 43 a.C Lívia es va casar amb Tiberi Claudi Neró, també de la gens Clàudia, i el 42 a.C va néixer el seu primer fill, el futur emperador Tiberi. El 41 a.C, quan van començar els enfrontaments dins el segon triumvirat, Tiberi Neró es va aliar primer amb Marc Antoni, i després amb Sext Pompeu, i va haver d'abandonar la ciutat amb

---

³³ Vell. Pat. 2. 71

³⁴ Vell. Pat. 2. 75

la seva família per anar cap a Nàpols, Sicília i finalment a Grècia³⁵. Lívia i el seu marit van poder tornar a Roma quan el triumvirat es va reconciliar i es va concedir l'amnistia als aliats de Sext Pompeu. Poc després, va conèixer Octavi, que es va voler casar amb ella, tot i que Lívia estava embarassada de Tiberi Neró i Octavi i la seva esposa esperaven també una criatura. Malgrat això, Lívia i Tiberi Neró es van divorciar i Lívia va anar a viure a casa d'Octavi, on va donar a llum al seu segon fill, Drus³⁶. Poc després del naixement, Tiberi Neró va entregar Lívia a Octavi i es van casar³⁷. Aquesta unió era benifíciosa per a ambdós: Octavi aconseguia el prestigi de la família Clàudia i Lívia passava d'estar casada amb un home que fins poc abans havia estat enemic de l'estat a estar casada amb un dels homes més poderosos de Roma. Com que la llei romana establí que en cas de divorci la custòdia dels fills era per al pare, Tiberi i Drus van viure amb Tiberi Neró fins que va morir el 33 a.C.; aleshores van anar a viure amb Lívia i van formar part de la família imperial. Lívia i Octavi no van tenir descendència; Suetoni apunta que van concebre un fill, però que va néixer abans d'hora i no va sobreviure³⁸. Tot i que Octavi ja tenia una filla, Júlia, era important tenir un fill, sobretot si tenia la intenció de crear una dinastia. El fet que no es divorciés de Lívia per provar d'engendrar un fill amb una altra dona (cosa que hagués estat acceptada i fins i tot encoratjada: la infertilitat era un motiu habitual de divorci), no ho va fer mai. Això podria indicar que estava realment enamorat de Lívia, com deia Dió Cassi³⁹, o que la valorava prou com a companya per resignar-se a la manca de fills. Per aquesta falta de descendència i amb la voluntat de crear una dinastia familiar, Octavi va buscar un successor primer en el seu nebot Marcel i després en els seus nets, abans d'adoptar Tiberi.

Durant el seu llarg matrimoni amb August, Lívia va esdevenir un model de feminitat per a totes les dones de l'Imperi, representant els valors tradicionals: es va mostrar sempre discreta, austera, fidel i donant suport al seu marit. August suposadament només portava roba "*ab sorore et uxore et filia neptibusque confecta*"⁴⁰, remarcant el paper domèstic de les dones de la família imperial. Lívia feia també de consellera

---

³⁵ Vell. Pat. 2. 75, Suet. *Tib.* 6, Tac. *Ann.* 5.1

³⁶ Vell. Pat. 2. 95

³⁷ Vell. Pat. 2.79, Suet. *Aug.* 62, Suet. *Tib.* 4, Tac. *Ann.* 5.1

³⁸ Suet. *Tib.* 63

³⁹ Dio. Cass. 48.34

⁴⁰ Suet. *Aug.* 73

d'August i les fonts narren diverses situacions en què August seguia els consells de la seva dona. És difícil saber fins a quin punt el que està escrit a les fonts és veritat (el discurs que Dió Cassi atribueix a Lívia, per exemple, és segurament una creació seva), però el fet que escriguin a Lívia aconsellant August ens indica que August li consultava determinats afers i en valorava l'opinió. Segons Suetoni, August preparava tots els seus discursos i “*sermones quoque cum singulis atque etiam cum Liuvia sua grauiores non nisi scriptos et e libello habebat*”⁴¹. Això ens indica que no només parlava amb Lívia d'assumptes menors, sinó també de temes d'importància. Abonen aquesta idea Sèneca i Dió Cassi, quan expliquen com August va demanar consell a Lívia sobre què fer amb Gneu Corneli Cinna Magne, un descendent de Pompeu que havia conspirat contra August, i com va seguir el consell que li va donar la seva dona⁴². Suetoni reproduïx també cartes d'August a Lívia on parlen sobre quines responsabilitats podien donar a Claudi o no⁴³. A més a més, Lívia sovint acompanyava a August als seus viatges a les províncies⁴⁴. Podem assumir, doncs, que August confiava en Lívia i es fiava del seu criteri.

Al llarg del seu govern, August va buscar un successor, primer el seu nebot Marcel, després els seus nets Gai i Luci, mentre els fills de Lívia rebien càrrecs militars i polítics. Marcel, però, va morir el 23 a.C, Luci el 2 d.C i Gai el 4 d.C i Agripa Pòstum, últim net d'August va ser exiliat el 7 d.C. Aleshores, August es va veure obligat a considerar Tiberi com a hereu. El va casar amb la seva filla Júlia, el va adoptar el 4 d.C i el 13 d.C Tiberi estava establert com a hereu i havia adoptat el seu nebot Germànic perquè el succeís. La successió de morts dels hereus d'August i el triomf final de Tiberi van fer sorgir rumors que potser Lívia hagués pogut contribuir a eliminar els obstacles entre el seu fill i el govern de l'imperi. Tot i que Marcel va morir durant una pesta que l'any abans gairebé havia matat August i Luci i Gai van morir durant expedicions militars, el primer de malaltia i el segon a causa d'una ferida, Dió Cassi l'acusa d'haver matat Marcel⁴⁵ i Tàcit diu que els nets d'August van tenir una mort prematura “*fato [...]uel nouercae Liuiaae dolus*”⁴⁶. Sembla poc probable,

---

⁴¹ Suet. *Aug.* 84

⁴² Sen. *Clem.* 1.9, Dio. Cass. 55.14

⁴³ Suet. *Claud.* 4

⁴⁴ Tac. *Ann.* 3.34

⁴⁵ Dio. Cass. 53.33

⁴⁶ Tac. *Ann.* 1.3

però, que Lívia comencés a desfer-se dels possibles hereus a l'època de Marcel, quan August podia tenir encara fills i nets, i és difícil provar que ella va estar darrere les morts de Luci i Gai, perquè van passar a molts quilòmetres de Roma i en situacions perilloses on molts altres morien de condicions similars.

Després de passar els seus últims anys preocupat per “*uxoris et Tiberii cogitationes*”⁴⁷, August va morir el 14 d.C i, segons Suetoni, va dedicar les seves últimes paraules a Lívia “*Liuvia, nostri coniugii memor uiue, ac uale!*”⁴⁸. Al seu testament, va deixar a Lívia una tercera part de la seva fortuna i la va adoptar a la família Júlia. Lívia va rebre també el títol d'Augusta i va passar a ser coneguda com a Júlia Augusta⁴⁹. Lívia va controlar quan es feia saber que havia mort August, per assegurar que el poder passés a Tiberi, i, tot i que August va morir a una edat avançada després de no gaudir de gaire bona salut, els rumors van tornar a acusar Lívia de la seva mort: “*quidam scelus uxoris suspectabant*.”⁵⁰ A més a més, també se la va acusar d'haver matat Agripa Pòstum, net d'August i l'últim possible obstacle entre Tiberi i el poder⁵¹. El que sí que estava clar era que la influència de Lívia havia estat crucial per portar Tiberi al poder⁵². Lívia va voler mantenir la seva influència durant el govern del seu fill, però Tiberi va buscar separar-se d'ella:

*Matrem Liuiam grauatus uelut partes sibi aequas potentia uindicantem, et congressum eius assiduum uitauit et longiores secretioresque sermones, ne consiliis, quibus tamen interdum et egere et uti solebat, regi uideretur.*⁵³

Podria ser que Tiberi volgués distanciar-se de la influència de la seva mare, (Cid López apunta que era habitual entre els joves romans demostrar que no rebien cap influència femenina per provar la seva masculinitat⁵⁴), o que simplement volgués governar sol, però el fet és que va apartar Lívia del poder i va provar de relegar-la al lloc que creia que li corresponia com a dona (“*et frequenter admonuit, maioribus nec feminae conuenientibus negotiis abstineret*”⁵⁵). Lívia, però, estava decidida a mantenir-se a la vida pública:

---

⁴⁷ Plin. *Nat.* 7.45

⁴⁸ Suet. *Aug.* 99

⁴⁹ Tac. *Ann.* 1.8

⁵⁰ Tac. *Ann.* 1.5

⁵¹ Tac. *Ann.* 1.6

⁵² Tac. *Ann.* 1.7

⁵³ Suet. *Tib.* 50

⁵⁴ R.M. Cid López, *op. cit.*, p. 191

⁵⁵ Suet. *Tib.* 50

“ut animaduertit incendio iuxta aedem Uestae et ipsam interuenisse populumque et milites, quo enixius opem ferrent, adhortatam, sicut sub marito solita esset.”⁵⁶

Aquest passatge ens mostra un exemple de l'autoritat que Lívia hauria tingut durant el govern d'August, fet que provaria la seva influència i explicaria per què volia mantenir-la. A més a més, Tiberi va denegar els títols que el senat proposava per a Lívia: *parentem patriae* o *matrem patriae*; aquests títols, però, demostren també com el senat era conscient de la importància que havia tingut Lívia durant la primera fase de l'imperi i eren un reconeixement cap a ella⁵⁷. Tot i el distanciament entre mare i fill, Lívia va continuar exercint la seva influència, intercedint per les seves amistats davant de Tiberi, com es pot veure en el cas d'Urgulània⁵⁸ i Plancina⁵⁹, a qui va donar suport quan van ser acusades. Lívia i Tiberi també van ser acusats per la mort de Germànic⁶⁰, net de Lívia i nebot i fill adoptiu de Tiberi, que havia de ser el seu hereu. Germànic va emmalaltir quan estava a Egipte i ell mateix va acusar Pisó d'haver-lo enverinat. Es va criticar la impassivitat de Lívia i Tiberi davant la mort de Germànic⁶¹ i el fet que defensessin els seus possibles assassins, Pisó i Plancina⁶². Tàcit també descriu aquí una rivalitat entre Lívia i Agripina la Major, l'esposa de Germànic; contraposa freqüentment aquestes dues dones⁶³ i acusa Lívia de manipular contra Agripina la Major⁶⁴.

Lívia va dedicar els últims anys de la seva vida, després de ser apartada del poder per Tiberi⁶⁵, al culte imperial, convertint-se en la sacerdotessa principal d'August deïficat. El 29 d.C Lívia va morir, amb més de vuitanta anys, segons Tàcit a una *aetate extrema*, i tant ell com Vel·lei Patèrcul li dediquen un elogi a les seves obres⁶⁶. Tàcit ressalta també que, malgrat el distanciament, Lívia havia exercit un cert poder sobre Tiberi durant els primers anys del seu govern i que, en morir Lívia, Tiberi va esdevenir més tirànic⁶⁷. Novament, Tiberi va interceptar els honors que el senat volia otorgar a la

---

⁵⁶ Suet. *Tib.* 50

⁵⁷ Suet. *Tib.* 50, Tac. *Ann.* 1.14

⁵⁸ Tac. *Ann.* 2.34

⁵⁹ Tac. *Ann.* 3.15

⁶⁰ Tac. *Ann.* 2.77

⁶¹ Tac. *Ann.* 3.3

⁶² Tac. *Ann.* 3.16

⁶³ Tac. *Ann.* 1.33, Tac. *Ann.* 4.12

⁶⁴ Tac. *Ann.* 2.43

⁶⁵ Suet. *Tib.* 51

⁶⁶ Tac. *Ann.* 5.1, Vell. Pat. 130

⁶⁷ Tac. *Ann.* 5.3

seva mare⁶⁸ i va retenir el seu testament, que no es va repartir fins que Calígula va ser emperador⁶⁹. La influència de Lívia és present en els seus anys com a emperadriu al costat d'August i durant el govern de Tiberi, però s'allarga fins al final de la dinastia julioclàudia: tots els emperadors que van governar després de Tiberi eren descendents seus i reconeixien el seu poder. Claudi la va divinitzar i Calígula, que havia viscut amb ella fins que Lívia va morir, la va descriure com a “*Ulixem stolatum*”⁷⁰. Aquesta qualificació, que volia ser un insult, revela l'astúcia que tenia Lívia.

Les descripcions que apareixen als textos de Vel·lei Patèrcul, Tàcit i Suetoni es poden dividir en dos grans grups. S'hi poden trobar adjectius i oracions de caire positiu; alguns lloen qualitats de Lívia, com en el cas de Vel·lei Patèrcul, que la destaca per la seva bona conducta femenina quan diu que era “*genere, probitate, forma Romanarum eminentissima*”⁷¹. Vel·lei Patèrcul és l'autor que tracta més positivament Lívia i la torna a lloar quan en narra la mort: “*eminentissima et per omnia deis quam hominibus similior femina*”⁷². Aquests dos casos, però, no són inusuals perquè destaquen característiques com el gènere (*genere*) o la castedat (*probitate*), esperades quan es tracten dones. Quan Vel·lei Patèrcul parla de la seva *potentiam* (poder), descriu encara una Lívia que es manté als límits femenins assignats, perquè només utilitza el seu poder “*levatione periculi aut accessione dignitatis*”⁷³, és a dir, per ajudar la gent del seu voltant o per fer avançar els seus fills. En canvi, quan Suetoni explica que volien anomenar Tiberi “*Liuiæ filius*”⁷⁴, destaca que anteposin l'ascendència materna abans que la paterna (tot i que en aquest cas devia ser perquè Tiberi havia aconseguit el poder per ser fill de Lívia, Lívia era el seu lligam amb August). Són encara més interessants els títols que el senat va proposar *parentem patriæ* (progenitora de la pàtria) i *matrem patriæ* (mare de la pàtria)⁷⁵; el primer és un terme que no distingeix gènere i que no estava institucionalitzat com el de *pater patriæ*, el segon és la versió femenina del títol d'August, és a dir, alçava Lívia al nivell del *pater patriæ* i reconeixia la seva influència a l'hora d'establir l'imperi. Per

---

⁶⁸ Tac. *Ann.* 5.2

⁶⁹ Suet. *Calig.* 16

⁷⁰ Suet. *Calig.* 23

⁷¹ Vell. Pat. 75

⁷² Vell. Pat. 130

⁷³ Vell. Pat. 130

⁷⁴ Suet. *Tib.* 50

⁷⁵ Suet. *Tib.* 50, Tac. *Ann.* 1.14

altra banda, hi ha totes les qualificacions amb connotacions negatives. Són associades a Lívia paraules com *dolus* (ardit)⁷⁶ o *scelus* (crim)⁷⁷ i també es critica freqüentment el seu *ambitum* (intriga)⁷⁸ i el fet de ser *potentiae anxiam* (ansiosa de poder)⁷⁹. Sovint, aquests mots van acompanyats d'un genitiu com *uxoris* o un altra paraula femenina, per remarcar encara més com d'antinatural són les seves accions cruels, impròpies d'una dona. També es ressalta la seva condició femenina amb l'adjectiu *muliebris* (femenívol), que pot tenir connotacions pejoratives. Tàcit sovint es refereix a ella com a *nouerca* (madrastra)⁸⁰, un terme que a la societat romana carregava l'estereotip de la figura de la madrastra assassina dels fillastres⁸¹. Finalment, el seu besnet Calígula es va referir a ella com a *Ulixem stolatum* (Ulisses amb estola)⁸². Tot i que Calígula ho devia dir com a insult, no es pot oblidar que Ulisses o Odisseu era un dels grans herois de l'Antiguitat i que destacava per la seva intel·ligència i astúcia: referir-se a Lívia d'aquesta manera és atribuir-li aquestes qualitats. Finalment, quan Tàcit li fa un elogi després de la seva mort ofereix una descripció completa, que mostra una Lívia complexa, l'esposa *comis* (afable) i *facilis* (complaent), que regeix “*sanctitate domus priscum ad morem*”, però també la *mater impotens* (mare dominant) i la dona astuta “*cum artibus mariti, simulatione filii bene composita*”⁸³.

4.1.2. Elionor d'Aquitània

Elionor d'Aquitània, filla de Guillem X d'Aquitània i Aénor de Châtelleraut, va néixer el 1122. Com que la seva mare es deia Aénor, a ella l'anomenaven *Alia Aénor*, per distingir-la de la mare⁸⁴, que va quedar com a Alienòr en occità⁸⁵. Va tenir una germana més petita i un germà, Guillem, que va morir el 1130. Així, als vuit anys, Elionor es va convertir en l'hereva dels ducats d'Aquitània i Gascunya i del comtat de Poitiers. Va aprendre a llegir i a muntar a cavall, però va rebre també una educació típicament femenina per saber fer labors i administrar la casa. Al ducat d'Aquitània

---

⁷⁶ Tac. *Ann.* 1.3

⁷⁷ Tac. *Ann.* 1.5

⁷⁸ Tac. *Ann.* 1.8

⁷⁹ Tac. *Ann.* 4.12

⁸⁰ Tac. *Ann.* 1.3, Tac. *Ann.* 1.6, Tac. *Ann.* 1.33

⁸¹ A.A. Barrett, “Tacitus, Livia and the Evil Stepmother”, *Rheinisches Museum Für Philologie*, n°144 (2001), p.171-175.

⁸² Suet. *Calig.* 23

⁸³ Tac. *Ann.* 5.1

⁸⁴ A. Weir, *Eleanor of Aquitaine: A Life*. Ballantine Books. Londres 2008, p. 28.

⁸⁵ A les fonts apareix escrit de diverses maneres: Alianor, Alienor, etc. En aquest estudi s'utilitza la versió catalana del nom: Elionor

les dones tenien més llibertat que a la resta del regne de França: les dones compartien espais públics amb els homes i podien heretar i governar les terres si no hi havia un hereu (a França la Llei Sàlica només permetia hereus mascles)⁸⁶. Quan Elionor tenia catorze anys, el seu pare va fer que els vassalls li juressin fidelitat; poc després, Guillem X va morir i Elionor, amb quinze anys, va esdevenir comtessa de Poitiers i duquesa d'Aquitània i Gascunya⁸⁷. Elionor era una dona de família noble, bella i rica i, per tant, complia els primers requisits que Seduli Escot considerava essencials per a una reina: “*nobilem, pulchram ac diuitem*”⁸⁸, a més a més, les seves terres, riques i fèrtils, la feien especialment desitjable: qui es casés amb ella obtindria uns dominis tan grans com els del rei de França. Així, el juliol de 1137 Elionor es va casar amb l'hereu del regne de França⁸⁹; a començaments d'agost, el rei Lluís VI va morir i Elionor va esdevenir reina de França, al costat del seu marit Lluís VII. La vida a la cort francesa era més restrictiva i passiva que a Aquitània i sembla ser que van intentar reduir la influència d'Elionor, limitant-la més que a altres consorts franceses⁹⁰. A més a més, sembla ser que Lluís i Elionor no dormien junts gaire sovint⁹¹, no van tenir fills durant els primers vuit anys de matrimoni, fins que va néixer Maria de França, el 1145; el 1150 van tenir una altra nena, Alícia de França, però no van tenir cap nen. El 1147, Lluís VII es va unir a la Segona Croada i Elionor va anar amb ell cap a Jerusalem⁹²; segons Guillem de Newburgh, Lluís estava tan encisat per Elionor que no va poder deixar-la a casa i va decidir que “*secum ad proelia proficisci decernere*”⁹³. L'expedició, però, va ser un fracàs i quan Elionor i Lluís van tornar a França ja començaven a tenir problemes matrimonials: “*orta est quaedam discordia*”⁹⁴, “*amore pristino inter eos paulatim refrigescente, causae quoque discidii succrescere coeperunt*”⁹⁵. A això se sumava la falta d'un fill que fos hereu i, finalment, el 1152, Lluís i Elionor es van divorciar, argumentant que el seu matrimoni no era vàl·lid

---

⁸⁶ A. Weir, *op. cit.*, p. 31

⁸⁷ A. Weir, *op. cit.*, p. 34-35

⁸⁸ Seduli Escot, *De regibus christianis*, V. 18-19

⁸⁹ Mateu de París, *Chronica Majora*, p. 166; Raül de Coggeshall, *Chronicon Anglicanum*, p. 10; Roger de Wendover, *Flores Historiarum*, p. 221; Robert de Torigni, *Chronica Roberti de Torigneio*, p. 133

⁹⁰ A. Weir, *op. cit.*, p. 43 i p. 47

⁹¹ A. Weir, *op. cit.*, p. 46

⁹² Raül de Coggeshal, *Chronicon Anglicanum*, p. 12; Roger de Wendover, *Flores Historiarum*, vol. II, p. 242; Gervasi de Canterbury, *Opera Historica. Chronica*, p. 137

⁹³ Guillem de Newburgh, *Historia Rerum Anglicarum*, 1.31

⁹⁴ Gervasi de Canterbury, *Opera Historica. Chronica*, p. 149

⁹⁵ Guillem de Newburgh, *Historia Rerum Anglicarum*, p. 92-93

perquè estaven emparentats dins els nivells de consanguinitat que l'església no permetia⁹⁶; Lluís va quedar-se amb les filles i Elionor va tornar a Poitiers. Dos mesos més tard, Elionor es va casar amb el duc de Normandia, que el 1154 esdevindria Enric II, rei d'Anglaterra; Elionor era onze anys més gran que Enric II i tenien un parentiu més proper encara que Elionor i Lluís, el seu matrimoni va fer enfurir Lluís VII, però la unió va resultar beneficiosa per ambdós: amb la seva unió, dominaven un territori que anava des de la frontera escocesa fins als Pirineus i controlaven més de la meitat del territori francès.

Elionor va complir els deures que s'esperaven d'una reina amb escreix. Durant els primers catorze anys de matrimoni, Elionor i Enric II van tenir vuit fills, cinc dels quals eren nois, i tots menys un van arribar a l'edat adulta⁹⁷. Durant el seu regnat com a reina consort d'Anglaterra, Elionor apareix poc a les fonts, només és mencionada pel naixement dels fills o al costat d'Enric II⁹⁸, per exemple, quan la cort d'establia a algun lloc a passar Nadal⁹⁹. Se sap que administrava la seva llar i que feia donacions a institucions religioses¹⁰⁰ i actuava com a regent a Anglaterra si Enric II era al continent¹⁰¹. A partir de l'any 1168, Elionor es va establir a Aquitània, sense el marit, i governava les seves terres, políticament inestables¹⁰², mentre educava el seu fill Ricard per exercir com a hereu¹⁰³.

El 1173, Enric el Jove, hereu del regne d'Anglaterra, es va rebel·lar contra el seu pare i va marxar cap a França, on va rebre el suport de Lluís VII. Poc després, s'unien a la rebel·lió els seus germans Ricard i Jofre: totes les fonts coincideixen que Elionor va

---

⁹⁶ Mateu de París, *Chronica Majora*, p. 186; Roger de Hoveden, *Chronica magistri Rogeri de Houedene*, vol. I, p. 213-214; Raül de Coggeshall, *Chronicon Anglicanum*, p. 13; Roger de Wendover, *Flores Historiarum*, vol. II, p. 247; Gervasi de Canterbury, *Opera Historica. Chronica*, p. 149; Guillem de Newburgh, *Historia Rerum Anglicarum*, 1.31; Robert de Torigni, *Chronica Robert de Torigneio*, p. 164

⁹⁷ Raül de Coggeshall, *Chronicon Anglicanum*, p. 14-15; Roger de Wendover, *Flores Historiarum*, vol. II, p. 255, 279, 284, 287, 291, 312, 315; Gervasi de Canterbury, *Opera Historica. Gesta Regum*, p. 75; Guillem de Newburgh, *Historia Rerum Anglicarum*, 2.18

⁹⁸ Les corts medievals eren itinerants, especialment en casos on el territori posseït era tan gran.

⁹⁹ Roger de Hoveden, *Chronica magistri Rogeri de Houedene*, vol. II, p. 14, 60; *Gesta Regis Henrici Secundi*, p. 35; Robert de Torigni, *Chronica Roberti de Torigneio*, p. 200, 206, 209, 216.

¹⁰⁰ A. Weir, *op. cit.*, p. 149

¹⁰¹ A. Weir, *op. cit.*, p. 148

¹⁰² A. Weir, *op. cit.*, p. 193-194

¹⁰³ Enric II havia establert que Enric es quedaria amb Normandia i les altres terres del seu avi Jofre Plantagenet (Anjou i Anglaterra), Jofre obtindria Bretanya casant-se amb la filla del comte i Ricard heretaria Aquitània i les altres terres de la seva mare: Roger de Hoveden, *Chronica magistri Rogeri de Houedene*, vol. II, p. 5-6

posar-se de part dels seus fills¹⁰⁴ i alguna la designa com a principal artífex de la revolta¹⁰⁵. Elionor va provar d'anar amb els seus fills, segons Gervasi de Canterbury, disfressada d'home¹⁰⁶, per evitar els homes del rei, però va ser capturada i empresonada. Quan els fills es van rendir, Enric II va perdonar tothom que havia estat involucrat en la rebel·lió, menys Elionor¹⁰⁷: la traïció del fill es podia comprendre, la d'una esposa contra el marit era inconcebible. L'empresonament d'Elionor, que consistia en mantenir-la sense contacte amb el món extern, va durar setze anys, fins a la mort d'Enric II, tot i que en algun moment es va relaxar i Elionor va viatjar amb la cort¹⁰⁸ i fins i tot, segons Gervasi de Canterbury, va ser breument alliberada a petició de Balduí, arquebisbe de Canterbury¹⁰⁹. Durant aquests anys, Enric II va plantejar-se un divorci i va intentar aconseguir el permís del Papa, però no el va rebre i el divorci no es va efectuar mai¹¹⁰.

Enric II va morir el 1189 i el va succeir Ricard, que es va convertir en Ricard I d'Anglaterra¹¹¹. Des del continent, Ricard va manar que alliberessin Elionor i la va fer regent; seguint les ordres del seu fill, Elionor va viatjar pels diversos pobles perdonant i alliberant els presos dels últims anys de regnat d'Enric II¹¹². Elionor va estar implicada en el govern de Ricard, atenent consells, com l'elecció del bisbe de Canterbury, i actuant en nom del seu fill, convocant bisbes i representants¹¹³. Les fonts mostren com Elionor aconsellava Ricard i com Ricard seguia sovint els seus consells¹¹⁴; també va mediar la reconciliació de Ricard i Joan¹¹⁵. A més a més, Ricard

---

¹⁰⁴ Mateu de París, *Chronica Majora*, p. 285-287; *Gesta Regis Henrici Secundi*, p. 42; Roger de Wendover, *Flores Historiarum*, vol. II, p. 367-369; Guillem de Newburgh, *Historia Rerum Anglicarum*, 2.27; Robert de Torigni, *Chronica Roberti de Torigni*, p. 256

¹⁰⁵ Gervasi de Canterbury, *Opera Historica. Chronica*, p. 242

¹⁰⁶ Gervasi de Canterbury, *Opera Historica. Chronica*, p. 242; *Opera Historica, Gesta Regum*, p. 80

¹⁰⁷ A. Weir, *op. cit.*, p. 230

¹⁰⁸ *Gesta Regis Henrici Secundi*, p. 337-338

¹⁰⁹ Gervasi de Canterbury, *Opera Historica. Gesta Regum*, p. 83

¹¹⁰ Gervasi de Canterbury, *Opera Historica. Chronica*, p. 257

¹¹¹ L'hereu hauria hagut de ser Enric el Jove, que va morir el 1183

¹¹² Mateu de París, *Chronica Majora*, p. 346-347; Roger de Hoveden, *Chronica magistri Rogeri de Houedene*, vol. III, p. 4; *Gesta Ricardi Primi*, p. 74; Roger de Wendover, *Flores Historiarum*, vol. III, p. 2-3; Gervasi de Canterbury, *Opera Historica. Chronica*, p. 454

¹¹³ Roger de Hoveden, *Chronica magistri Rogeri de Houedene*, vol. III, p. 208-209; *Gesta Ricardi Primi*, p. 98, 105; Roger de Wendover, *Flores Historiarum*, vol. III, p. 13; Gervasi de Canterbury, *Opera Historica. Chronica*, p. 517-518; Guillem de Newburgh, *Historia Rerum Anglicarum*, 4.18

¹¹⁴ Roger de Hoveden, *Chronica magistri Rogeri de Houedene*, vol. III, p. 202-203; *Gesta Ricardi Primi*, p. 106; Gervasi de Canterbury, *Opera Historica. Chronica*, p. 457

¹¹⁵ *Gesta Ricardi Primi*, p. 106; Guillem de Newburgh, *Historia Rerum Anglicarum*, 5.5

la va enviar a Navarra a buscar la seva esposa, Berenguera, filla del rei de Navarra¹¹⁶, i, quan Ricard va estar capturat per Enric el Lleó, duc de Saxònia i el seu cunyat, va administrar el regne amb Joan durant la seva absència¹¹⁷ i va gestionar el seu rescat¹¹⁸. Ricard va morir el 1199 i el va succeir el seu germà Joan I, tot i que va haver-hi una disputa pel poder entre Joan i Artur de Bretanya, nebot de Ricard i Joan i net d'Elionor (era fill de Jofre i Constança de Bretanya). Un cop més, Elionor va travessar els Pirineus per anar a buscar una dona pel seu fill quan el 1200 va anar a buscar Blanca de Castella, esposa de Joan I¹¹⁹. Va ajudar a Joan a recuperar la ciutat de Le Mans¹²⁰ i el 1202 va ser víctima del setge d'Artur de Bretanya al castell de Mirebeau, encara en el marc de la disputa per decidir l'hereu de Ricard I¹²¹. Després de la victòria de Joan I, Elionor va entrar com a monja a l'abadia de Fontevrault, on va morir el 1204¹²² i on va ser enterrada al costat d'Enric II.

A les fonts contemporànies només trobem un retrat d'Elionor i detalls esporàdics sobre la seva personalitat. Ricard de Devizes la descriu com a *femina incomparabilis* (dona incomparable), *pulchra* (bella), *pubica* (casta), *potens* (poderosa), *modesta* (mesurada), *humilis* (humil), *diserta* (eloqüent) i *indefessa* (infatigable), però després d'aquesta descripció tan positiva afegeix que aquestes qualitats “*in femina solet inveniri rarissime*”¹²³. Quan parla de la seva ajuda a la ciutat d'Ely, la descriu també com a “*matrona merito memoranda multotiens*” (dama digna de ser mencionada sovint) i *misericors* (misericordiosa)¹²⁴. Tomàs Agnellus la presenta com a una dona devota i diu que és una “*matrona perspicacis ingenii*” (dama d'intel·ligència perspicax)¹²⁵, mentre que Gervasi de Canterbury, quan narra la seva traïció a Enric II, la descriu també com a *prudens* (prudent), però afegeix que és *instabilis* (voluble)¹²⁶.

---

¹¹⁶ Mateu de París, *Chronica Majora*, p. 364; Ricard de Devizes, *De rebus gestis Ricardi Primi*, 29; Roger de Hoveden, *Chronica magistri Rogeri de Houedene*, vol. III, p. 94, 100; Raül de Coggeshall, *Chronicon Anglicanum*, p. 31; *Gesta Ricardi Primi*, p. 157; Roger de Wendover, *Flores Historiarum*, vol. III, p. 27, Guillem de Newburgh, *Historia Rerum Anglicarum*, 4.19

¹¹⁷ *Gesta Ricardi Primi*, p. 237-239; Gervasi de Canterbury, *Opera Historica. Chronica*, p. 515

¹¹⁸ Roger de Wendover, *Flores Historiarum*, vol. III, p. 80; Gervasi de Canterbury, *Opera Historica. Chronica*, p. 523

¹¹⁹ Mateu de París, *Chronica Majora*, p. 460; Roger de Wendover, *Flores Historiarum*, vol. III, p. 147

¹²⁰ Roger de Wendover, *Flores Historiarum*, vol. III, p. 138

¹²¹ Roger de Wendover, *Flores Historiarum*, vol. III, p. 168; Gervasi de Canterbury, *Opera Historica. Gesta Regum*, p. 94

¹²² Mateu de París, *Chronica Majora*, p. 488; Raül de Coggeshall, *Chronicon Anglicanum*, p.144

¹²³ Ricard de Devizes, *De rebus gestis Ricardi Primi*, 29

¹²⁴ Ricard de Devizes, *De rebus gestis Ricardi Primi*, 74

¹²⁵ Tomàs Agnellus, *De morte et sepultura Henrici regis Angliae junioris*, p. 272-273

¹²⁶ Gervasi de Canterbury, *Opera Historica. Chronica*, p. 242

La descripció que Gervasi ofereix quan diu que Elionor “*liberam et absolutam se nuntiat esse*” (“va anunciar que estava lliure i deslligada”)¹²⁷ és especial perquè especula com ella es descriuria quan va avisar a Enric II que el divorci s’havia dut a terme i es podien casar.

És interessant la terminologia que els autors utilitzen sobre el divorci d’Elionor i Lluís VII. Per bé que tots utilitzen la paraula *diuortium*, alguns hi afegeixen que Elionor va ser *repudiata* (repudiada)¹²⁸, però el motiu oficial del divorci (consanguinitat) no encaixaria amb aquesta descripció. A més a més, tot i que Elionor no havia donat un hereu a Lluís, encara era molt jove i havia demostrat la seva fertilitat i, de fet, algun autor insinua que la decisió del divorci va ser d’Elionor, més que de Lluís¹²⁹. Les raons del divorci també canvien segons l’autor. La religió cristiana feia que els divorcis fossin més difícils d’aconseguir que a Roma i només s’aconseguia anul·lar un matrimoni si es demostraven uns certs impediments; un d’aquests era la consanguinitat: dues persones no podien casar-se si eren parents de quart grau o menys. Això però no era estricte, perquè, tot i que el motiu oficial del divorci d’Elionor i Lluís era la consanguinitat, s’havien pogut casar sense problema i Enric II i Elionor es van casar tot i estar emparentats de més a prop que Elionor i Lluís. Mateu de París explica que després del divorci Elionor va ser *diffamata* (difamada) i apunta a un possible adulteri¹³⁰; ell mateix escriu més endavant que Lluís va fer marxar (*dimiserat*) Elionor¹³¹, un paral·lel amb els autors que diuen que Elionor va ser repudiada. Gervasi de Canterbury també insinua que hi havia altres motius quan parla de discòrdia “*ex quibusdam forte quae melius tacenda sunt*” (“sorgida de coses que val més callar”)¹³² i de maquinar un divorci “*sub imagine consanguinitatis*” (sota l’aparença de consanguinitat)¹³³. Guillem de Newburgh també descriu el descontentament d’Elionor amb el matrimoni i la presenta indirectament com a promíscua quan diu: “*illa maxime moribus regis offensa, et causante se monacho non regi nupsisse*”¹³⁴. A partir d’aquestes versions, es pot deduir que la decisió de

---

¹²⁷ Gervasi de Canterbury, *Opera Historica. Chronica*, p. 149

¹²⁸ Raül de Coggeshall, *Chronicon Anglicanum*, p. 13; Gervasi de Canterbury, *Opera Historica. Chronica*, p. 149, 160

¹²⁹ Guillem de Newburgh, *Historia Rerum Anglicarum*, 3.31

¹³⁰ Mateu de París, *Chronica Majora*, p. 186

¹³¹ Mateu de París, *Chronica Majora*, p. 186

¹³² Gervasi de Canterbury, *Opera Historica. Chronica*, p. 149

¹³³ Gervasi de Canterbury, *Opera Historica. Gesta Regum*, p. 75

¹³⁴ Guillem de Newburgh, *Historia Rerum Anglicarum*, 3.31

divorciar-se va ser un acord entre Lluís i Elionor o va ser impulsada per Elionor. És poc probable que Elionor fos repudiada, però aquesta versió del divorci es va estendre a finals del s. XII¹³⁵, potser perquè no es podia acceptar que una dona prengués control de la seva vida com va fer Elionor.

Malgrat viure en èpoques tan diferents, es poden establir paral·lels entre Elionor d'Aquitània i Lívia. Elionor d'Aquitània, com Lívia, no era una dona *univira*, sinó que, després de divorciar-se del seu primer marit, es va tornar a casar. Les dues són representades donant consells al marit o als fills, consells que són valorats i escoltats. Trobem en els dos casos una obra que lloa la serenitat amb la que afronten la mort del seu fill: Sèneca presenta Lívia com un exemple de com passar el dol a *De consolatione ad Marciam*¹³⁶ i Tomàs Agnellus diu que Elionor afronta la mort d'Enric el Jove amb "*alacriori mentis patientia sustinuit, spem et fiduciam in Christo*"¹³⁷. Tant Lívia com Elionor van viure fins a una edat avançada, sobretot tenint en compte l'època, arribant als vuitanta-set i als vuitanta-dos anys respectivament; les fonts en fan esment en ambdós casos: Tàcit menciona que Lívia va morir a una *aetate extrema*¹³⁸ i Ricard de Devizes descriu Elionor com a *annosa* (carregada d'anys)¹³⁹; les dues es van mantenir actives fins a una edat tardana, Elionor, per exemple, va creuar els Pirineus amb més de setanta anys per anar a buscar les esposes pels seus fills. Els paral·lels també es poden trobar en les acusacions d'assassinat, molts cops sense proves, que va rebre Lívia i, pel que fa a Elionor, l'acusació, per bé que força posterior, del s. XIV, d'assassinat de l'amant d'Enric II, tot i que no hagués estat possible perquè en aquell moment Elionor estava empresonada¹⁴⁰. També apareix en els dos casos el concepte de *nouercali odium* (odi de madrastra)¹⁴¹, amb una connotació negativa. Tot i aquests paral·lels, però, entre Elionor i Lívia hi ha dues diferències fonamentals que van marcar també la seva representació: la fertilitat i la relació amb els fills quan aquests accedeixen al poder. Elionor tenia dues filles del matrimoni anterior i va tenir vuit fills més amb Enric II; Lívia, en canvi, no va tenir fills amb August i el seu impuls per portar Tiberi al poder va causar que la mort d'altres hereus d'August se li atribuís.

---

¹³⁵ A. Weir, *op. cit.*, p. 103-105

¹³⁶ Sen. *Cons. Marc.* 2.2, 2.3 i 3.2

¹³⁷ Tomàs Agnellus, *De morte et sepultura Henrici regis Angliae junioris*, p. 273

¹³⁸ Tac. *Ann.* 5.1

¹³⁹ Ricard de Devizes, *De rebus gestis Ricardi Primi*, 29

¹⁴⁰ A. Weir, *op. cit.*, p. 239

¹⁴¹ "*Nouercali odio*" a *Gesta Ricardi Primi*, p. 78. Per Lívia, *cf.* 80

La relació amb els fills també és clau: Ricard I demanava sovint la col·laboració d'Elionor, que es presentava com una mare disposada a ajudar el seu fill, sempre obeint les seves ordres; el rebuig de Tiberi a la influència de la seva mare va fer que Lívia fos presentada com una mare autoritària i amb afany de poder.

4.2. *L'atrox femina*

4.2.1. *Agripina la Menor*

Agripina la Menor va néixer el 15 d.C a *Oppidum Ubiorum*, el campament de les regions romanes del Rin, comandades pel seu pare. Era filla de Germànic i Agripina la Major i, per tant, besneta de Lívia i August. Va passar els primers anys de la seva vida acompanyant els seus pares en els seus viatges, fins que, després de la mort de Germànic, el 19 d.C, es va establir a Roma. El 28 d.C, Tiberi va concertar el casament d'Agripina la Menor amb Gneu Domici Ahenobarb¹⁴²; Agripina la Menor tenia uns tretze anys. En pocs anys, la seva mare Agripina la Major i els seus germans grans van morir, empresonats i exiliats; el seu germà Calígula, en canvi, havia estat enviat a l'illa de Capri, sota la tutela de Tiberi, que el va anomenar hereu. El 37 d.C Tiberi va morir i Calígula va esdevenir emperador de Roma. Calígula va enfortir el concepte de família imperial, en part perquè volia adoptar un model de govern semblant a les monarquies hel·lenístiques i en part perquè tenia “*un sentido muy fuerte de identidad familiar del poder imperial, adquirido de su propia madre*”¹⁴³. Així, Calígula va oferir el títol d'Augusta a la seva àvia Antònia la Menor, va recuperar les cendres d'Agripina la Major i va establir un dia per celebrar la seva memòria i va donar honors a les seves germanes¹⁴⁴. Agripina la Menor, Júlia Drusilla i Júlia Livilla van rebre els mateixos drets que les verges vestals, els seus noms es van incloure als *vota publica*, fins a aleshores reservats a l'emperador, i es van encunyar monedes amb la imatge de Calígula a una cara i la de les tres germanes a l'altra¹⁴⁵. La proximitat de Calígula amb les seves germanes i els seus excessos van fer que alguns autors l'acusessin d'incest¹⁴⁶.

---

¹⁴² Tac. *Ann.* 4.75

¹⁴³ M.J. Hidalgo de la Vega, *Las emperatrices romanas: sueños de púrpura y poder oculto*. Ediciones Universidad de Salamanca. Salamanca 2012, p. 36

¹⁴⁴ Suet. *Calig.* 15

¹⁴⁵ M.J. Hidalgo de la Vega, *op. cit.*, p.36-37

¹⁴⁶ Suet. *Calig.* 24

El mateix any que Calígula va esdevenir emperador, Agripina la Menor va tenir el seu únic fill, Luci Domici Ahenobarb, el futur emperador Neró. Plini el Vell, exposa el seu naixement, les circumstàncies del qual coneix perquè Agripina la Menor les va narrar a les seves memòries; Agripina la Menor devia tenir un part difícil perquè Neró va néixer en posició podàlica, és a dir, amb els peus primer, cosa que Plini considera un mal senyal¹⁴⁷.

El 39 d.C, Agripina la Menor i Júlia Livil·la van ser acusades d'intentar assassinar Calígula i van ser exiliades, Marc Emili Lèpid, vidu de la seva germana Júlia Drusil·la, va ser executat¹⁴⁸. Mentre Agripina la Menor va estar exiliada, Neró va viure amb la seva tia, Domícia Lèpida. Calígula va morir el 41 d.C i el va succeir Claudi, el seu oncle, germà de Germànic. Claudi va permetre que Agripina la Menor i Júlia Livil·la tornessin a Roma, tot i que poc després Júlia Livil·la va ser exiliada, acusada d'adulteri amb Sèneca. El primer marit d'Agripina la Menor havia mort el 40 d.C i ella es va tornar a casar amb Gai Sal·lusti Crisp Passiè, que va morir al cap de poc, deixant la seva herència a Neró. En aquesta època es va desenvolupar una rivalitat entre Messalina, esposa de l'emperador, i Agripina la Menor; tot i que Britànic, fill de Claudi i Messalina, semblaria ser l'hereu evident, Neró gaudia de més popularitat, gràcies als seus lligams familiars amb August i amb Germànic, que encara era molt popular entre les tropes.

Després de la mort de Messalina el 48 d.C, es va haver de buscar una nova esposa per a Claudi. Entre les propostes dels lliberts de Claudi hi havia Agripina la Menor, que aportava al matrimoni l'ascendència imperial i el net de Germànic¹⁴⁹. El llibert Pallant va indicar també que si Agripina la Menor es casava amb Claudi i no amb algú altre, no tindria fills de sang imperial amb algú d'una altra família. Aquest argument, ressalta la importància de les dones en la successió dinàstica: el fill d'Agripina la Menor amb un altre home podria rivalitzar amb el fill de l'emperador pel poder. Agripina la Menor va ser triada per ser l'esposa de Claudi i Tàcit l'acusa de manipular Claudi per convèncer-lo i d'actuar com si ja fos la seva esposa abans de casar-se, arrançant per exemple el matrimoni de Neró i Octàvia, filla de Claudi¹⁵⁰. La suposada manipulació d'Agripina la Menor encaixa amb la imatge que les fonts donen

---

¹⁴⁷ Plin. *Nat.* 7.8

¹⁴⁸ Suet. *Calig.* 24

¹⁴⁹ Tac. *Ann.* 12.2

¹⁵⁰ Tac. *Ann.* 12.3

de Claudi, un home feble, a mercè de les seves dones i els seus lliberts¹⁵¹. Com que Claudi i Agripina la Menor eren oncle i neboda, la seva unió no va ser ben rebuda; per salvar aquest obstacle, van fer que Vitel·li convencés el senat perquè anul·lés la llei en contra de l'incest entre oncles i nebodes¹⁵². Així doncs, el 49 d.C Claudi i Agripina la Menor es van casar¹⁵³ i, segons Tàcit, el poder va passar a mans de l'emperadriu: “*versa ex eo civitas et cuncta feminae oboediebant, non per lasciviam, ut Messalina, rebus Romanis inludenti*”¹⁵⁴. Per assegurar una bona educació per Neró, amb intenció d'educar-lo per ser emperador¹⁵⁵, Agripina la Menor va fer tornar Sèneca de l'exili i el va fer tutor de Neró¹⁵⁶. Poc després, va aconseguir que Claudi adoptés Neró i va aconseguir el títol d'Augusta, tot i que Neró encara no era emperador¹⁵⁷. A més a més, segons Tàcit “*quo vim suam sociis quoque nationibus ostentaret*”¹⁵⁸, va fundar la *Colonia Claudia Ara Agrippinensium* al lloc on havia nascut¹⁵⁹. Agripina la Menor acostumava a estar al costat de Claudi, fins i tot en situacions oficials; per exemple, estava asseguda en un tron al costat de Claudi quan va perdonar el cabdill britànic Catarac, i aleshores Catarac i la seva família van retre homenatge a Claudi i a Agripina la Menor de la mateixa manera. Agripina la Menor probablement va ser la primera emperadriu a tenir un rol tan visible, perquè Tàcit apunta que veure una dona davant dels estendards romans era una novetat¹⁶⁰. Tàcit també narra una ocasió on Agripina la Menor va presidir el camp de batalla al costat de Claudi, vestint un mantell militar¹⁶¹. Tot i que no era estrany que les esposes acompanyessin els seus marits a les expedicions militars (com Lívia o Agripina la Major havien fet), una dona romana al camp de batalla era una situació inèdita. Durant els anys que va ser emperadriu, les fonts l'acusen de manipular les decisions de Claudi i de “*suum [...] fastigium Agrippina extollere altius*”¹⁶²; a més a més, era caracteritzada com a *nouerca*, l'estereotip de madrastra que es desfà dels seus

---

¹⁵¹ Suet. *Claud.* 29

¹⁵² Tac. *Ann.* 12.6-7

¹⁵³ Suet. *Claud.* 26

¹⁵⁴ Tac. *Ann.* 12.7

¹⁵⁵ Suet. *Ner.* 52

¹⁵⁶ Tac. *Ann.* 12.8

¹⁵⁷ Tac. *Ann.* 12.26

¹⁵⁸ Tac. *Ann.* 12.27

¹⁵⁹ Avui en dia Colònia, Alemanya

¹⁶⁰ Tac. *Ann.* 12.37

¹⁶¹ Tac. *Ann.* 12.56

¹⁶² Tac. *Ann.* 12.42

fillastres per aconseguir poder pels seus fills¹⁶³. Els autors antics també li atribueixen l'assassinat de Claudi, que va morir enverinat el 54 d.C¹⁶⁴; com havia fet Lívnia amb August, va assegurar el tron per Neró abans de fer oficial la mort de Claudi¹⁶⁵ i també va voler igualar la seva besàvia amb la *magnificentiam* del funeral¹⁶⁶.

Agripina la Menor havia aconseguit que el seu fill fos emperador, el seu objectiu principal, que valorava més que la seva pròpia vida: segons Tàcit els astròlegs li havien vaticinat que el seu fill seria emperador, però que la mataria, i ella havia respost “*occidat [...] dum imperet*”¹⁶⁷. Al principi, semblava que Neró estava disposat a deixar que la seva mare s’encarregués dels afers d’estat¹⁶⁸, però els seus tutors Sèneca i Burrus van intentar contrarestar la influència d’Agripina la Menor¹⁶⁹. Agripina va aconseguir que les reunions amb els senadors es fessin a palau, on ella podia escoltar-los sense ser vista i en una ocasió va intentar pujar a la tribuna de l’emperador per seure al costat de Neró i presidir amb ell la trobada amb els ambaixadors armenis, però Sèneca ho va impedir¹⁷⁰. Sota el guiatge de Sèneca i Burrus i també per la seva relació amb la lliberta Acte, que Agripina la Menor no aprovava, Neró es va allunyar del control matern i Agripina la Menor va perdre influència¹⁷¹. Agripina la Menor va provar de fer reaccionar Neró amb l’amenaça de donar suport a Britànic com a hereu legítim¹⁷². Això va precipitar la mort de Britànic, que va ser enverinat; Agripina la Menor va mostrar-se tan sorpresa, que va quedar absoluta de qualsevol sospita¹⁷³. Neró, a més a més, va retirar la guàrdia que acompanyava Agripina la Menor com a mare de l’emperador i la va moure a una residència fora del palau imperial, reduint així la seva vida pública i la seva influència¹⁷⁴. Agripina la Menor va provar de recuperar el domini sobre Neró, segons Tàcit a través de l’incest¹⁷⁵, que Suetoni ja havia insinuat que cometien mare i fill¹⁷⁶, però no se’n va sortit. Neró va començar a planejar

---

¹⁶³ Tac. *Ann.* 12.65

¹⁶⁴ Tac. *Ann.* 12.66-67, Suet. *Claud.* 44

¹⁶⁵ Tac. *Ann.* 12.68

¹⁶⁶ Tac. *Ann.* 12.69

¹⁶⁷ Tac. *Ann.* 14.9

¹⁶⁸ Suet. *Ner.* 9

¹⁶⁹ Tac. *Ann.* 13.2

¹⁷⁰ Tac. *Ann.* 13.5

¹⁷¹ Tac. *Ann.* 13.12-13

¹⁷² Tac. *Ann.* 13.14

¹⁷³ Tac. *Ann.* 13.16

¹⁷⁴ Tac. *Ann.* 13.18-19

¹⁷⁵ Tac. *Ann.* 14.2

¹⁷⁶ Suet. *Ner.* 28

l'assassinat de la seva mare, intentant no despertar sospites, però Agripina la Menor coneixia les intencions del seu fill i estava alerta per possibles atacs contra la seva vida. Segons Suetoni, Neró va provar d'enverinar Agripina la Menor tres cops, però cap va funcionar perquè ella s'havia pres els antídots abans; també va provar de fer que el sostre de l'habitació li caigués damunt quan dormia, però tampoc se'n va sortir. Finalment, va decidir fer-ho amb un vaixell construït per a què s'enfonsés; la va convidar a la seva vil·la, fent veure que es reconciliarien, i per tornar a casa li va oferir el vaixell enginyat per al pla, però al cap d'unes hores el llibert d'Agripina la Menor va portar la notícia que havia sobreviscut. Neró aleshores va fer capturar el llibert i, donant l'excusa que Agripina la Menor l'havia enviat per matar-lo a ell, la va fer assassinar¹⁷⁷. Tàcit explica només la versió del vaixell: després de sopar amb Neró, que va mostrar-se agradable per enganyar-la¹⁷⁸, va pujar a un vaixell que es va enfonsar, però Agripina la Menor va sobreviure i va poder navegar fins a la costa¹⁷⁹. Quan Neró va saber que havia sobreviscut, va enviar un llibert a assassinar-la. Agripina la Menor va rebre el seu assassí i quan aquest va treure l'espasa li va dir que la ferís a l'úter, d'on havia nascut l'artífex del seu assassinat¹⁸⁰. Agripina la Menor va morir el 59 d.C; després de la seva mort, Neró la va acusar de crims com voler governar una part de l'imperi o intentar que les cohorts pretorianes li juressin obediència¹⁸¹ i va fer que el dia del seu naixement es posés a la llista dels *nefastos*¹⁸². Tàcit explica també que Neró va guanyar popularitat després de la mort d'Agripina la Menor i que el nom d'ella era odiat arreu¹⁸³.

És important recordar que les biografies de les dones romanes s'utilitzaven per retratar els homes del seu voltant¹⁸⁴; en el cas d'Agripina la Menor, el seu caràcter dominant servia per ressaltar la debilitat de Claudi i els seus defectes s'usaven per explicar els de Neró. La versió que ofereixen Tàcit i Suetoni no només està escrita des del punt de vista d'homes en una societat patriarcal, sinó que les dones de les seves obres estan desenvolupades per arrodonir els personatges masculins. Agripina la Menor va

---

¹⁷⁷ Suet. *Ner.* 34

¹⁷⁸ Tac. *Ann.* 14.4

¹⁷⁹ Tac. *Ann.* 14.5

¹⁸⁰ Tac. *Ann.* 14.8

¹⁸¹ Tac. *Ann.* 14.11

¹⁸² Tac. *Ann.* 14.12

¹⁸³ Tac. *Ann.* 14.13

¹⁸⁴ R.M. Cid López, *op. cit.*, p.181

escriure unes memòries que els autors referencien¹⁸⁵ i que, si no s'haguessin perdut, ens permetrien veure una perspectiva diferent d'aquests esdeveniments, on no seria damnificada per ser una dona i voler accedir al poder.

Les descripcions positives d'Agripina la Menor que apareixen a les obres de Tàcit i a Suetoni no són descripcions dels autors, sinó qualificacions que fan altres personatges. Per exemple, Neró la descriu com a *optimae matris* (la millor de les mares)¹⁸⁶, el llibert Pal·lant la descriu com a "*femina expertae fecunditatis*" (dona de provada fecunditat) quan la proposa com a esposa per Claudi¹⁸⁷ i Vitel·li parla de "*claritudine generis*" (distinció de llinatge), "*fecunditatis experimentum* (prova de fecunditat) i "*artes honestas*" (comportaments honestos) quan intenta convèncer el senat d'eliminar la llei que impedia que Claudi i Agripina la Menor es casessin¹⁸⁸. La majoria d'aquests qualificatius estan relacionats amb el seu llinatge familiar i la seva condició de mare, no diuen res sobre el seu caràcter. En canvi, les descripcions que critiquen el seu accés al poder o el seu caràcter són nombroses. Tàcit explica que un cop Agripina la Menor i Claudi es van casar "*cuncta feminae oboedibant*" i sobre el domini d'Agripina la Menor diu que era "*quasi uirile seruitium*" (una subjugació quasi viril), destaca la seva *seueritas* (severitat) i *superbia* (altivesa), apunta que no feia "*nihil impudicum*" (res indecent) a no ser que fos per aconseguir poder i li atribueix una "*cupido auri immensa*" (desig immens de riquesa)¹⁸⁹. Li atribueix *uim* (poder)¹⁹⁰, *impudicitiam* (indecència)¹⁹¹, *ferociam* (insolència)¹⁹², *uiolentiam* (violència)¹⁹³, "*superbiam auaritiamque* (arrogància i avarícia)¹⁹⁴ i *immanitatis* (atrocitat)¹⁹⁵. A més a més la descriu com a "*truci [...] ac minaci*" (cruel i amenaçadora)¹⁹⁶ i "*semper atrocis, tum et falsae*" (sempre despietada, i llavors també enganyosa)¹⁹⁷.

---

¹⁸⁵ Tac. *Ann.* 4.53, Plin. *Nat.* 7.8

¹⁸⁶ Tac. *Ann.* 13.2. A Suet. *Ner.* 9, *optimam matrem*

¹⁸⁷ Tac. *Ann.* 12.2

¹⁸⁸ Tac. *Ann.* 12.6

¹⁸⁹ Tac. *Ann.* 12.7

¹⁹⁰ Tac. *Ann.* 12.27

¹⁹¹ Tac. *Ann.* 12.65

¹⁹² Tac. *Ann.* 13.2, i *ferociae* a Tac. *Ann.* 13.21

¹⁹³ Tac. *Ann.* 13.15

¹⁹⁴ Tac. *Ann.* 13.14

¹⁹⁵ Tac. *Ann.* 14.2

¹⁹⁶ Tac. *Ann.* 12.64

¹⁹⁷ Tac. *Ann.* 13.13

Pel que fa a les actuacions d'Agripina la Menor, els autors exposen les seves accions com a manipulacions o la presenten forçant la gent per a què segueixin les seves ordres: *inlecebris* (seduccions)¹⁹⁸, *impulsum gratia* (incitat per la seva influència)¹⁹⁹, *insidiis* (intrigues)²⁰⁰, *minis* (amenaces)²⁰¹, “*minis eius ac uiolentia*” (les seves amenaces i violència)²⁰² i *malis facinoribus* (males accions)²⁰³. A tot això, hi afegeix que és una “*mulieris usu scelum*” (una dona amb experiència en crims)²⁰⁴, la descriu com a “*atrox odii*” (despietada en el seu odi)²⁰⁵ i l'associa amb la ira²⁰⁶. Malgrat associar-la amb qualitats que no es relacionaven amb les dones, Tàcit recorda constantment la condició femenina d'Agripina la Menor: *muliebribus causis* (causes femenívoles)²⁰⁷, *muliebriter* (femenívolament) i *mulieris insidias* (intrigues d'una dona)²⁰⁸, *superbia muliebris* (arrogància femenívola²⁰⁹, *feminarum credulitate* (credulitat de les dones)²¹⁰. A més a més, com en el cas de Lívia, la fa exemple de l'estereotip de *nouerca*²¹¹. La imatge que crea Tàcit d'Agripina la Menor és la d'una dona despietada que, guiada per la seva ambició, busca introduir-se en espais masculins: té la determinació i la *uim* d'un home, però manté encara tots els vicis femenins.

4.2.2. Isabel de França

Isabel de França va néixer a París cap a l'any 1295, filla del rei de França Felip IV i Joana I de Navarra. Va rebre una bona educació, apropiada per a una princesa, i va aprendre a llegir i potser també a escriure²¹²; de fet, era una gran lectora i tenia còpies de diverses novel·les de cavalleries. El 1303, amb set anys, va ser promesa al príncep Eduard d'Anglaterra; després de la mort d'Eduard I, Eduard va esdevenir rei d'Anglaterra i el 1308, quan ella tenia dotze anys, Isabel va anar a Anglaterra i es va

---

¹⁹⁸ Suet. *Claud.* 26, Tac. *Ann.* 12.3

¹⁹⁹ Tac. *Ann.* 12.7

²⁰⁰ Tac. *Ann.* 12.65. També *insidias* a Tac. *Ann.* 13.13

²⁰¹ Tac. *Ann.* 12.42, Tac. *Ann.* 13.15. També *minas* a Tac. *Ann.* 13.14

²⁰² Suet. *Ner.* 34

²⁰³ Tac. *Ann.* 12.8

²⁰⁴ Tac. *Ann.* 14.3

²⁰⁵ Tac. *Ann.* 12.22

²⁰⁶ Tac. *Ann.* 12.22, Tac. *Ann.* 13.18

²⁰⁷ Tac. *Ann.* 12.64

²⁰⁸ Tac. *Ann.* 13.13

²⁰⁹ Tac. *Ann.* 13.14

²¹⁰ Tac. *Ann.* 14.4

²¹¹ Tac. *Ann.* 12.26, Tac. *Ann.* 12.65

²¹² A. Weir, *Queen Isabella: Treachery, Adultery and Murder in Medieval England.* p. 24, 112

casar amb Eduard II²¹³. Eduard II no va mostrar gaire interès en Isabel, probablement perquè era encara una nena i deu anys més petita que ell. Això, però, no va canviar quan Isabel es va fer gran, perquè Eduard II probablement era homosexual²¹⁴ i dedicava tota la seva atenció a Piers Gaveston, un noble de Gascunya de la seva edat que coneixia des de jove. Les fonts destaquen la forta relació que hi havia entre els dos; l'autor de la *Vita Edwardi Secundi* va escriure: “*Sane non memini me audisse unum alterum ita dilexisse. Ionathas dilexit David, Achilles Patroclum amavit; set illi modum excessisse non leguntur*”²¹⁵. Eduard no només va seure al costat de Piers i no d'Isabel al banquet de la seva coronació²¹⁶, sinó que no pagava a Isabel els diners que s'havien acordat quan es van casar, mentre regalava joies a Piers²¹⁷. Els autors manifesten que Eduard negligia Isabel²¹⁸, però el problema no era només matrimonial: els barons anglesos ressentien la influència que exercia Piers sobre el rei i les tensions creixien entre el monarca i els seus nobles. Els barons es van alçar contra Piers i van fer una sèrie de demandes, entre les quals retirar el títol a Piers i fer-lo fora del regne²¹⁹, que Eduard es va veure obligat a acceptar²²⁰. Piers va ser enviat a governar Irlanda i Isabel va guanyar influència sobre Eduard. Mentre Piers va ser fora, Isabel va acompanyar Eduard i va complir tots els deures d'una bona reina²²¹. Piers, però, no va tardar a tornar i novament Isabel es va veure privada de diners. Tot i així, va mantenir el seu suport a Eduard mentre les tensions entre els barons, encapçalats pel comte de Lancaster, i el rei creixien; algunes de les seves cartes a nobles anglesos indicarien que escrivia per guanyar suport per Eduard²²². El conflicte entre els barons i Piers va acabar amb la mort d'aquest últim, a mans del comte de Lancaster. Poc després, el 1312, Isabel va donar a llum a Eduard, el primer fill de la parella²²³; més endavant tindria Joan, Elionor i Joana.

---

²¹³ Adam Murimuth, *Chronica sui temporis*, p. 10; *Vita Edwardi Secundi*, p. 8

²¹⁴ A. Weir, *Queen Isabella: Treachery, Adultery and Murder in Medieval England*. P. 32

²¹⁵ *Vita Edwardi Secundi*, p. 28

²¹⁶ A. Weir, *Queen Isabella: Treachery, Adultery and Murder in Medieval England*. p. 56

²¹⁷ A. Weir, *Queen Isabella: Treachery, Adultery and Murder in Medieval England*. p. 48

²¹⁸ Ranulf Higden, *Polychronicon*, VIII, p. 300

²¹⁹ A. Weir, *Queen Isabella: Treachery, Adultery and Murder in Medieval England*. p. 71

²²⁰ Cal recordar que a Anglaterra el poder del rei havia deixat de ser absolut quan Joan I va firmar la *Magna Carta* i Enric III va acceptar les Pvisions d'Oxford.

²²¹ A. Weir, *Queen Isabella: Treachery, Adultery and Murder in Medieval England*. p. 73

²²² A. Weir, *Queen Isabella: Treachery, Adultery and Murder in Medieval England*. p. 82

²²³ *Vita Edwardi Secundi*, p. 66; Jofre “the Baker”, *Chronicon Angliae temporibus Edwardi II et Edwardi III*, p. 53

Sense Piers, la relació entre Eduard i Isabel va millorar i van començar a col·laborar; Isabel va recuperar els seus diners i vivia una vida de luxe, però continuava exercint les funcions de consort. D'aquestes destaquen les donacions a institucions religioses²²⁴ i el treball ingent que feia des de l'ombra, escrivint cartes i cultivant relacions amb nobles per aconseguir suport pel seu marit²²⁵. La seva funció més important, però, era mantenir una bona relació entre Anglaterra i França: el casament d'Isabel i Eduard s'havia pactat per suavitzar les tensions històriques entre els dos regnes i Isabel va fer diversos viatges diplomàtics per tractar amb els reis de França, el seu pare i el seu germà.

La pau va durar poc: aviat Eduard tornava a tenir un favorit, Hug LeDespenser el Jove, que aconseguiria molta influència. Isabel, una altra vegada, va intentar alleugerir les tensions entre els nobles i Eduard, però no va poder. Com va dir Ranulf Higden "*Ab hoc ergo tempore usque ad sextum postea anno coepit Dispensatorem fortuna invalescere et reginae conditio ancilliari*"²²⁶. Els problemes no eren només interns, la relació entre França i Anglaterra va empitjorar dràsticament i els Despenser van atacar contra la població francesa, entre ells Isabel. Isabel va perdre els diners i, a més a més, li van retirar la custòdia dels fills, perquè la seva influència francesa no els incités a trair el pare. El 1325 va ser enviada a França per intentar, de nou, restablir la relació entre els dos regnes²²⁷; per signar el tractat, Carles IV, rei de França i germà d'Isabel, va demanar que el rei anés a París. Eduard II s'hi va negar, però va acceptar enviar-hi el príncep Eduard, al mateix temps que ordenava que Isabel tornés a Anglaterra. Isabel s'hi va negar²²⁸: se sentia amenaçada per Hug LeDespenser i no tornaria fins que ells perdés el poder. Eduard II no va cedir i, amb l'hereu anglès al seu costat, Isabel va començar a formar la resistència a França. Es va unir a ella Roger Mortimer, un noble anglès, enemic dels Despensers i, per tant, també d'Eduard II, amb qui va començar una relació sexual²²⁹. Isabel va començar a moure els fils: tot i que Eduard II havia demanat al seu fill que no fes cap aliança matrimonial²³⁰, Isabel el va prometre

---

²²⁴ A. Weir, *Queen Isabella: Treachery, Adultery and Murder in Medieval England*. p. 113

²²⁵ A. Weir, *Queen Isabella: Treachery, Adultery and Murder in Medieval England*. p. 126

²²⁶ Ranulf Higden, *Polychronicon*, VIII, p. 315

²²⁷ Adam Murimuth, *Chronica sui temporis*, p. 44; *Vita Edwardi Secundi*, p. 228; Jofre "the Baker", *Chronicon Angliae temporibus Edwardi II et Edwardi III*, p. 72

²²⁸ *Vita Edwardi Secundi*, p. 240-242, 246

²²⁹ Jofre "the Baker", *Chronicon Angliae temporibus Edwardi II et Edwardi III*, p. 75

²³⁰ Jofre "the Baker", *Chronicon Angliae temporibus Edwardi II et Edwardi III*, p. 74

a Felipa de Hainaut²³¹ i va aconseguir així el suport dels Hainaut. El 1326 Isabel, el príncep Eduard, Roger Mortimer i els seus aliats van arribar a les costes angleses²³² i, gràcies al suport popular i dels nobles que anaven adquirint poble a poble²³³, van aconseguir derrotar Eduard II i els Despensers i establir el príncep Eduard com a rei d'Anglaterra. Hug LeDespenser va ser jutjat i condemnat a mort; va ser penjat, castrat i esquarterat. Suposadament va ser Isabel qui va dissenyar el càstig i alguns autors especulen que la castració era la penyora d'haver iniciat una relació sexual amb el seu marit, interposant-se al seu matrimoni²³⁴. Malgrat la brutalitat del càstig, Isabel no va ser criticada pels seus contemporanis²³⁵. Tampoc va ser acusada de la mort d'Eduard II, que va ser empresonat i va morir uns mesos després. Tot i que Eduard III era el rei, era encara menor i Isabel es va establir com a regent. Això, però, volia dir que no només governava Isabel, sinó també Roger Mortimer. Malgrat el suport popular que havien tingut per deposar Eduard II, les enormes despeses i el règim tirànic que van establir els van fer perdre popularitat. Finalment, el 1330 Eduard III va fer un cop d'estat, va empresonar Isabel i va fer executar Roger Mortimer²³⁶. Al cap d'uns anys, Eduard va alliberar la seva mare, que es va restablir com a membre de la cort, però no va tornar a fer política activament. Isabel de França va morir el 26 d'agost de 1358, amb uns seixanta-dos anys²³⁷.

Isabel de França va ser una consort model fins al 1325²³⁸, quan les circumstàncies la van forçar a traïr el marit. L'opinió contemporània en general era favorable i compassiva amb ella, les crítiques estaven dirigides a Eduard II, que no era considerat un bon rei; l'autor de la *Vita Edwardi Secundi* escriu que casar-se amb Isabel era l'única cosa de valor que Eduard II havia fet durant els primers sis anys del seu regnat²³⁹. La revolta contra Eduard II i, sobretot, l'adulteri amb Roger Mortimer van afectar la imatge d'Isabel perquè una reina havia de mostrar submissió davant del seu marit i ser un model de castedat²⁴⁰, però va conservar la simpatia popular fins a la

---

²³¹ Jofre "the Baker", *Chronicon Angliae temporibus Edwardi II et Edwardi III*, p. 75

²³² Adam Murimuth, *Chronica sui temporis*, p. 47

²³³ Adam Murimuth, *Chronica sui temporis*, p. 48

²³⁴ A. Weir, *Queen Isabella: Treachery, Adultery and Murder in Medieval England*. p. 331

²³⁵ A. Weir, *Queen Isabella: Treachery, Adultery and Murder in Medieval England*. p. 330

²³⁶ Jofre "the Baker", *Chronicon Angliae temporibus Edwardi II et Edwardi III*, p. 109-111

²³⁷ Adam Murimuth, *Chronica sui temporis*, p. 191

²³⁸ A. Weir, *Queen Isabella: Treachery, Adultery and Murder in Medieval England*. p. 9

²³⁹ *Vita Edwardi Secundi*, p. 68

²⁴⁰ A. Weir, *Queen Isabella: Treachery, Adultery and Murder in Medieval England*. p. 10

deposició d'Eduard II. Malgrat les accions impopulars dels seus anys de regència, es va assumir que estava dominada per Roger Mortimer²⁴¹ i tampoc va ser durament criticada. L'epítet "*she-wolf of France*" (lloba de França) que avui en dia se li atribueix és molt posterior: el va crear Shakespeare per definir una altra reina francesa, Margarida d'Anjou, però fins al s. XVIII, al poema *The Bard* de Thomas Gray, no es va utilitzar per definir Isabel²⁴². Dels autors utilitzats en aquest estudi, només Jofre "the Baker" critica Isabel; a la seva crònica es mostra a favor d'Eduard II i representa Isabel com una dona irada (*iram foeminam*²⁴³), manipuladora (*facinoris machinatores*²⁴⁴) i ambiciosa (*appetitrix*²⁴⁵), referint-se a ella com a *Jezabele*²⁴⁶. No hi ha gaires descripcions d'Isabel a les fonts que he tractat, però l'adjectiu *potens* es troba en dos autors, a la *Vita Edwardi Secundi*, on en una carta Eduard II mateix l'anomena *prepotens* i *potentissima domina*²⁴⁷, i a Jofre "the Baker", on és descrita com a *mulier potentissima*²⁴⁸.

Isabel de França s'assembla a Agripina la Menor per la seva representació com a dona cruel, promíscua i avariciosa, tot i que en el cas d'Isabel aquesta visió es va estendre després de la seva mort. Ambdues van aconseguir portar els seus fills al poder i al cap de pocs anys els fills les van fer fora de l'esfera política. Isabel, però, va poder tornar a la cort i mantenir una relació cordial amb el seu fill, mentre que Agripina va ser assassinada per Neró. La diferència més gran entre aquestes dues dones és que Agripina sempre va tenir intenció d'obtenir el poder, ho considerava el seu dret; en canvi, Isabel va actuar durant molts anys com s'esperava d'una reina consort, exercint poder des de l'ombra, a partir d'influències, i sempre al servei del seu marit. Només quan la situació es va fer insostenible per a ella, va oposar-se a Eduard II i va prendre el poder obertament. Quan el seu fill va fer el cop d'estat on ella va ser empresonada i Roger Mortimer executat, va acceptar deixar de ser una força política activa i va tornar a les funcions habituals de reina mare.

4.3. L'oposició al tirà

---

²⁴¹ Adam Murimuth, *Chronica sui temporis*, p. 51

²⁴² A. Weir, *Queen Isabella: Treachery, Adultery and Murder in Medieval England*, p. 10

²⁴³ Jofre "the Baker", *Chronicon Angliae temporibus Edwardi II et Edwardi III*, p. 70

²⁴⁴ Jofre "the Baker", *Chronicon Angliae temporibus Edwardi II et Edwardi III*, p. 76

²⁴⁵ Jofre "the Baker", *Chronicon Angliae temporibus Edwardi II et Edwardi III*, p. 87

²⁴⁶ Jofre "the Baker", *Chronicon Angliae temporibus Edwardi II et Edwardi III*, p. 76

²⁴⁷ *Vita Edwardi Secundi*, p. 244, 246

²⁴⁸ Jofre "the Baker", *Chronicon Angliae temporibus Edwardi II et Edwardi III*, p. 79

4.3.1. *Agripina la Major*

Agripina la Major va néixer el 14 a.C; era la filla de Júlia la Major, filla d'August, i de Marc Vipsani Agripa i la quarta neta d'August. Els seus germans eren Gai i Luci, adoptats per August, Júlia la Menor i Agripa Pòstum²⁴⁹. Després de la mort d'Agripa el 12 a.C i de l'exili de Júlia la Major el 2 a.C, Agripina la Major va anar a viure amb la família imperial i August es va ocupar de supervisar la seva educació²⁵⁰. Sabia llegir i escriure i devia tenir bones habilitats oratòries: segons Suetoni, en una carta August va lloar el seu talent i li va aconsellar no expressar-se de manera afectada²⁵¹.

Agripina la Major es va casar amb Germànic²⁵², net de Lívia; aquest matrimoni unia la família Júlia amb la família Clàudia i els fills d'aquesta unió serien besnets tant d'August com de Lívia²⁵³. Agripina la Major i Germànic van tenir nou fills i sis van sobreviure els primers anys d'infància, entre els quals hi havia el futur emperador Calígula i Agripina la Menor, mare de l'emperador Neró²⁵⁴. Agripina la Major i els seus fills acompanyaven freqüentment Germànic a on estava destinat amb les legions i, de fet, eren fora de Roma quan els van arribar les notícies de la mort d'August i la successió de Tiberi. Aleshores, les legions del Rin es van revoltar i Germànic va aconseguir que Agripina la Major i Calígula marxessin amb les altres dones del campament, tot i que inicialment Agripina havia rebutjat la idea, argumentant que, com a descendent d'August, podia enfrontar-se al perill²⁵⁵. Segons Tàcit, la imatge d'una dona noble com Agripina la Major i del seu fill havent d'escapar del campament va aturar el furor dels soldats i així Germànic es va poder dirigir a ells per negociar-hi²⁵⁶. Després de fer tornar la seva família, va parlar a les tropes amb un discurs que ressaltava les connexions de Calígula i Agripina la Major amb la família imperial²⁵⁷ (Calígula com a besnet d'August i Agripina com a nora de Tiberi²⁵⁸); un cop aturada la revolta de les tropes, la lluita contra els pobles germànics va continuar. En aquest context, Tàcit narra un episodi on Agripina no només va salvar l'exèrcit, havent

---

²⁴⁹ Suet. *Aug.* 64

²⁵⁰ Suet. *Aug.* 64

²⁵¹ Suet. *Aug.* 86

²⁵² Suet. *Aug.* 64

²⁵³ Tac. *Ann.* 5.1

²⁵⁴ Suet. *Calig.* 7

²⁵⁵ Tac. *Ann.* 1.40

²⁵⁶ Tac. *Ann.* 1.41

²⁵⁷ Tac. *Ann.* 1.42

²⁵⁸ Agripina no només era la fillastra de Tiberi (la seva mare Júlia la Major i Tiberi estaven casats), sinó que era la seva jove perquè estava casada amb Germànic, a qui Tiberi havia adoptat per ordres d'August.

impedit que cremessin el pont que els permetria escapar, sinó que va assumir les obligacions d'un general, encoratjant les tropes. Tiberi va percebre aquesta situació com a una amenaça: Agripina la Major havia aturat la revolta quan el nom de l'emperador no havia pogut i a més tenia la sospita, atida per Sejà, que les intencions d'Agripina la Major no eren innocents, sinó que tenia intenció d'aconseguir el suport de les tropes contra el mateix Tiberi²⁵⁹. Cal destacar que en aquell moment, Agripina la Major i els seus fills eren els únics descendents vius i no exiliats d'August: Gai i Luci havien mort feia uns anys, Agripa Pòstum va morir poc després de l'ascensió de Tiberi i Júlia la Major i Júlia la Menor estaven exiliades. És per això que la seva connexió amb August tenia tanta importància i representava una amenaça per a la legitimitat de Tiberi. Després de la deïficació d'August, aquest poder va augmentar, ja que, com a descendent d'August, tenia sang divina. Al llarg de la seva oposició contra Tiberi, Agripina la Major va utilitzar aquest lligam amb August per desacreditar Tiberi i aconseguir el suport del poble, presentant-se com una encarnació d'August.

Després del seu èxit contra les tribus germàniques, Germànic va ser enviat a Àsia i va estar establert a Síria, on va emmalaltir. Germànic estava convençut que el governador de Síria, Pisó, l'havia enverinat, tot i que no hi havia proves. Abans de morir, es va dirigir a Agripina la Major per demanar-li que no desafiés els rivals polítics; segons Tàcit, aquestes paraules podrien ser una advertència contra Tiberi²⁶⁰, que l'autor acusa d'haver tingut alguna cosa a veure amb la mort de Germànic²⁶¹. Les circumstàncies poc clares de la mort de Germànic i la manca de respostes (Pisó i Plancina van ser jutjats i Plancina es va salvar gràcies a la influència de Lívia²⁶²) van fer disminuir la popularitat de Tiberi, al mateix temps que la d'Agripina la Major augmentava gràcies a gent que simpatitzava amb les seves dificultats²⁶³. Agripina la Major va viatjar fins a Roma amb les cendres de Germànic, acompanyada dels seus fills, gairebé com en una processó fúnebre, presentant-se com una viuda en dol i mare devota, cosa que li va guanyar encara més suport²⁶⁴. En aquest moment Agripina la Major va quedar

---

²⁵⁹ Tac. *Ann.* 1.69

²⁶⁰ Tac. *Ann.* 2.72

²⁶¹ Tac. *Ann.* 2.77

²⁶² Tac. *Ann.* 3.15-16

²⁶³ Tac. *Ann.* 2.75

²⁶⁴ Tac. *Ann.* 2.75, Tac. *Ann.* 3.4

fixada com a símbol de l'oposició contra Tiberi i el seu bàndol: Agripina la Major era *solum Augusti sanguinem*²⁶⁵, considerada superior a Livilla, nora de Tiberi²⁶⁶, i odiada per Livia per *muliebres offensiones*²⁶⁷. L'amenaça que Agripina la Major i els seus fills semblaven suposar per Tiberi va empitjorar quan els fills grans van rebre honors i pregàries que els posaven a l'alçada de Tiberi i Sejà li va dir que hi havia una facció que donava suport a Agripina la Major (*partium Agrippinae*)²⁶⁸. A mesura que la relació entre Tiberi i Agripina la Major empitjorava, la gent del voltant d'Agripina la Major també era atacada; aquest va ser el cas de Clàudia Pulcra, la seva cosina, que va ser condemnada malgrat l'oposició d'Agripina la Major²⁶⁹. Tot i així, Agripina la Major no es va rendir i va demanar a Tiberi que li permetés casar-se, però l'emperador s'hi va negar: un matrimoni suposava una aliança i més poder per actuar a través del marit²⁷⁰. Agripina la Major temia que Tiberi volgués matar-la, en un sopar a casa de Tiberi no va menjar per por a ser enverinada, fet que Tiberi va interpretar com a insult²⁷¹. Després de la mort de Livia, Sejà va aconseguir més influència i els atacs contra Agripina la Major i la seva família van arribar amb més freqüència: el seu fill Neró va ser exiliat i es va suïcidar el 31 d.C, Drus va ser empresonat i va morir de fam el 33 d.C, Asini Gal va ser acusat d'adulteri amb Agripina la Major i va ser condemnat a mort el 33 d.C; el fill més jove, Calígula, va sobreviure i va ser enviat a l'illa de Capri amb Tiberi i les seves germanes van romandre protegides. Agripina la Major va ser exiliada i empresonada i va morir, el 33 d.C, probablement de fam²⁷². Quatre anys després, el 37 d.C, va morir Tiberi i Calígula el va succeir. Va recuperar les cendres de Drus i d'Agripina la Major i les va tornar a Roma i va instituir una celebració anual dedicada a la memòria de la seva mare²⁷³.

Al llarg de tot el relat de Tàcit, Agripina la Major i Livia apareixen oposades i comparades. Tàcit escriu sobre l'odi de Livia contra Agripina la Major en diverses ocasions²⁷⁴ i ho estableix com una dificultat més a la situació ja precària d'Agripina

---

²⁶⁵ Tac. *Ann.* 3.4

²⁶⁶ Tac. *Ann.* 2.43

²⁶⁷ Tac. *Ann.* 4.12

²⁶⁸ Tac. *Ann.* 4.17

²⁶⁹ Tac. *Ann.* 4.52

²⁷⁰ Tac. *Ann.* 4.53

²⁷¹ Tac. *Ann.* 4.54, Suet. *Tib.* 53

²⁷² Suet. *Tib.* 53

²⁷³ Suet. *Calig.* 15

²⁷⁴ Tac. *Ann.* 1.33, Tac. *Ann.* 4.12

la Major i els seus fills²⁷⁵. De la mateixa manera que Tàcit presenta Lívia enverinant o ordenant assassinats per assegurar la posició del seu fill, Agripina la Major és representada desafiant a Tiberi per protegir els seus fills. S’hi afegeix a més a més la fecunditat d’Agripina la Major, la virtut que més li atribueix Tàcit²⁷⁶ i que Lívia no tenia: per bé que era fèrtil i va tenir dos fills, mai va poder donar descendència a August i a causa d’això Tiberi va arribar al poder. Tàcit crea una contraposició entre Agripina la Major i Lívia que exalta Agripina la Major com a rival de Tiberi i vilipendia Lívia com còmplice de l’emperador. Si es fa una lectura més enllà dels detalls narratius de Tàcit, però, es poden observar dos dones amb objectius molt semblants, però maneres d’executar-los diferents: ambdues treballaven per assegurar el futur dels seus fills, Lívia des de l’ombra, de la manera tradicionalment acceptada per a una dona, i Agripina la Major de manera pública i visible²⁷⁷.

Agripina la Major és caracteritzada per virtuts tradicionalment femenines com la *castitate* (castedat)²⁷⁸, la *insigni fecunditate* (notable fecunditat)²⁷⁹ i la *praeclara pudicitia* (admirable puresa)²⁸⁰, Tàcit la descriu com a “*unicum antiquitatis specimen*” (única representant dels costums antics) i com a “*decus patriae*” (glòria de la pàtria)²⁸¹. També es destaca la seva *fama* (bona reputació), en comparació a altres dones de la família imperial²⁸², i, sobretot, el seu lligam familiar amb August: “*diuo Augusto ortam*” (descendent del diví August)²⁸³ i “*solum Augusti sanguinem*” (única parent d’August)²⁸⁴. Tant Tàcit com Suetoni, però, li atribueixen defectes, alguns propis de la percepció de les dones a l’època, com el “*molesto scribas et loquaris*” (escriure i parlar de manera afectada, és a dir, deixant-se portar pels sentiments)²⁸⁵, que August li aconsella vigilar, el fet de ser *commotior* (més irritable)²⁸⁶ i ser *impatiens*

---

²⁷⁵ D.C.A. Shotter, “Agrippina the Elder: A Woman in a Man’s World.” *Historia: Zeitschrift Für Alte Geschichte*, vol. 49, no. 3 (2000), p. 341–57.

²⁷⁶ Tac. *Ann.* 1.41, Tac. *Ann.* 2.43, Tac. *Ann.* 2.75, Tac. *Ann.* 4.12

²⁷⁷ D.C.A. Shotter, *op. cit.*, p.345

²⁷⁸ Tac. *Ann.* 1.33

²⁷⁹ Tac. *Ann.* 1.41

²⁸⁰ Tac. *Ann.* 1.41

²⁸¹ Tac. *Ann.* 3.4

²⁸² Tac. *Ann.* 2.43

²⁸³ Tac. *Ann.* 1.40

²⁸⁴ Tac. *Ann.* 3.4

²⁸⁵ Suet. *Aug.* 86

²⁸⁶ Tac. *Ann.* 1.33

(impacient)²⁸⁷ i “*morarentur intolerans*” (incapaç de suportar esperar-se)²⁸⁸. Tot i que sovint Agripina la Major actuava obertament, per exemple quan va assumir *munia ducis* (les funcions d’un general)²⁸⁹ per ajudar les tropes, també se li atribueixen estratègies d’actuació més associades a les dones com *precibus* (precis) i *minis* (amenaces)²⁹⁰. A part d’aquestes descripcions pròpies d’una dona, a Agripina la Major s’atribueixen característiques masculines com l’ira: “*semper atrox*” (sempre enfurida) i “*accensa*” (encesa)²⁹¹, “*peruicax irae*” (implacable per l’ira)²⁹²; la determinació i l’obstinació: és *perseuerantem* (perseverant)²⁹³, té *contumaciam* (tossuderia)²⁹⁴ i és *peruicax* (implacable)²⁹⁵ i se li critica la *ferociam* (arrogància)²⁹⁶, ser “*dominandi auida*” (desitjosa de manar)²⁹⁷ i, segons Tiberi, tenir “*adrogantiam oris*” (insolent en parlar)²⁹⁸. Tàcit la descriu com a “*ingens animi*” (formidable d’ànim)²⁹⁹ i *indomitum* (ingovernable)³⁰⁰ i fins i tot sembla que en algun moment a Tiberi li va semblar que “*potiorem iam apud exercitus Agrippinam quam legatos, quam duces*” (Agripina ja tenia més poder davant de l’exèrcit que els oficials o els generals)³⁰¹. Quan Tàcit va narrar la seva mort, va resumir Agripina la Major dient que “*uirilibus curis feminarum uitia exuerat*” (amb els afanys virils havia apartat els defectes de les dones)³⁰².

5. Lèxic

A partir de l’anàlisi de la caracterització de cada dona es poden observar alguns paral·lels de lèxic i de connotacions. En tots els casos, per exemple, la condició femenina d’aquestes dones és emfatitzada; així per precisar la descripció o l’acció

---

²⁸⁷ Tac. *Ann.* 6.31

²⁸⁸ Tac. *Ann.* 2.75

²⁸⁹ Tac. *Ann.* 1.69

²⁹⁰ Tac. *Ann.* 4.17

²⁹¹ Tac. *Ann.* 4.52

²⁹² Tac. *Ann.* 4.53

²⁹³ Suet. *Tib.* 53

²⁹⁴ Tac. *Ann.* 4.12, també “*contumacem animum*” a Tac. *Ann.* 5.3

²⁹⁵ Tac. *Ann.* 4.53

²⁹⁶ Tac. *Ann.* 2.72

²⁹⁷ Tac. *Ann.* 6.31

²⁹⁸ Tac. *Ann.* 5.3

²⁹⁹ Tac. *Ann.* 1.69

³⁰⁰ Tac. *Ann.* 1.33

³⁰¹ Tac. *Ann.* 1.69

³⁰² Tac. *Ann.* 6.31

s'utilitzen noms en genitiu (*uxoris, feminarum, feminae, mulieris*) o adjectius (*muliebri, muliebres, muliebribus, foeminam*). És interessant destacar l'ús habitual de l'adjectiu *muliebris*, que té una connotació negativa, en lloc de termes més neutres com *mulier* o *femina*; la connotació negativa de l'adjectiu s'afegeix a la consideració pejorativa de les dones, aguditzant encara més el menyspreu cap al gènere femení. El recordatori constant de la condició femenina d'aquestes dones serveix per explicar els defectes (les dones són febles i per tant propenses als *feminarum uitia*³⁰³, són manipuladores i sovint cometen *insidias mulieris*³⁰⁴, etc.) o per remarcar l'excepcionalitat de les virtuts (com quan Ricard de Devizes elogia Elionor i precisa que les qualitats que li atribueix són rares en les dones³⁰⁵).

Les úniques descripcions absolutament positives són les que fan referència al caràcter i les funcions que s'esperaven tradicionalment de les dones: la *fecunditas* es lloa sovint perquè la funció de la dona era tenir fills, es destaca la *nobilitas* en el cas de gairebé totes les dones³⁰⁶, s'utilitza l'adjectiu *pulchra* (una dona havia de ser bonica) i s'emfatitza la *probitas* i la *pudicitia*, és a dir, es dona molta importància a la castedat. La majoria d'aquestes idees apareixen a la descripció que Seduli Escot fa d'una reina ideal i s'adiuen també al model de matrona romana que havien d'imitar les emperadrius: les expectatives que havien de complir les dones de classe alta no canvien gaire de l'Imperi Romà a l'Anglaterra medieval.

Una altra qualitat que es valora és ser *humilis* i *modesta*, que només apareix explícitament en referència a Elionor d'Aquitània³⁰⁷, però que es pot inferir en totes les caracteritzacions a partir de les crítiques d'ambició i avarícia que reben les altres dones (es parla de *avaritia* i *superbia* i Isabel de França és definida com a *appetrix*, desitjosa³⁰⁸).

Algunes descripcions fan referència a la seva intel·ligència: *prudens*³⁰⁹, *matrona perspicacis ingenii*³¹⁰, *providens*³¹¹, *cum artibus mariti simulatione filii bene*

---

³⁰³ Tac. *Ann.* 6.31

³⁰⁴ Tac. *Ann.* 13.13

³⁰⁵ Ricard de Devizes, *De rebus gestis Ricardi Primi*, 29

³⁰⁶ Per Isabel de França no és explícit, però és presentada com a filla del rei de França diversos cops. Aquest concepte no apareix relacionat amb Elisabet Woodville perquè el seu pare no era noble.

³⁰⁷ Ricard de Devizes, *De rebus gestis Ricardi Primi*, 29

³⁰⁸ Jofre "the Baker", *Chronicon Angliae temporibus Edwardi II et Edwardi III*, p. 87

³⁰⁹ Gervasi de Canterbury, *Opera Historica. Chronica*, p. 242

³¹⁰ Tomàs Agnellus, *De morte et sepultura Henrici regis Angliae junioris*, p. 272-273

³¹¹ Polydore Vergil, *Anglica Historia*, 24.3

*composita*³¹², *Ulixem stolatum*³¹³. A més a més, cal considerar que per aconseguir les accions que fan, associades pels autors al gènere femení (*machinationes, insidias*) fa falta ser una persona lògica i tenir una bona capacitat de planificació. Sovint, però, s'atribueixen les accions de les dones a la *ira*, una emoció considerada irracional, i així s'elimina la possibilitat d'una causa estudiada i raonada. Els adjectius *instabilis*³¹⁴ i *mutabile*³¹⁵ reforcen la percepció de les dones com a éssers amb un raonament inferior i dominades pels sentiments.

Un altre mot que s'utilitza per desacreditar-les és *nouerca* (madrastra); és usat en referència a Lívica, Agripina la Menor i Elionor d'Aquitània i sovint apareix associat a l'odi o a les intrigues (*nouercali odio*³¹⁶, *nouercae insidiis*³¹⁷). Barrett argumenta que l'ús del mot *nouerca* s'utilitza per crear prejudicis en contra de Lívica³¹⁸; a causa de les implicacions negatives que la figura de la madrastra tenia a l'Antiga Roma i durant d'Edat Mitjana es podria dir que aquesta paraula és un recurs més dels autors per formar una imatge negativa d'aquestes dones.

Entre aquestes sis dones, els paral·lels més marcats són entre Lívica i Elionor i Agripina la Major i Agripina la Menor. Lívica i Elionor, com ja he exposat, són dones amb una trajectòria vital força semblant i, en general, eren percebudes com a la consort ideal, fet que causa descripcions semblants. Si es comparen les descripcions de Lívica i les d'Elionor, es poden apreciar clarament els paral·lels: es parla de *probitate*³¹⁹ per Lívica, Elionor és descrita com a *pudica*³²⁰; es destaca la *nobilitatis*³²¹ de Lívica i el fet de ser *nobilibus orta*³²² per Elionor; una és *impotens*³²³, l'altra *potens*³²⁴; una és *facilis*³²⁵, l'altra *humilis*³²⁶; una *bene composita*³²⁷, a l'alçada del

---

³¹² Tac. *Ann.* 5.1

³¹³ Suet. *Calig.* 23

³¹⁴ Gervasi de Canterbury, *Opera Historica. Chronica*, p. 242

³¹⁵ Polydore Vergil, *Anglica Historia*, 25.17

³¹⁶ *Gesta Ricardi Primi*, p. 78; *nouercalibus odiis* a Tac. *Ann.* 1.6

³¹⁷ Tac. *Ann.* 12.65

³¹⁸ A.A. Barrett, "Tacitus, Livia and the Evil Stepmother". *Rheinisches Museum Für Philologie*, nº144 (2001), p. 172

³¹⁹ Vell. *Pat.* 2. 75

³²⁰ Ricard de Devizes, *De rebus gestis Ricardi Primi*, 29

³²¹ Tac. *Ann.* 5.1

³²² Gervasi de Canterbury, *Opera Historica. Chronica*, p. 242

³²³ Tac. *Ann.* 5.1

³²⁴ Ricard de Devizes, *De rebus gestis Ricardi Primi*, 29

³²⁵ Tac. *Ann.* 5.1

³²⁶ Ricard de Devizes, *De rebus gestis Ricardi Primi*, 29

³²⁷ Tac. *Ann.* 5.1

marit i el fill, l'altra *diserta*³²⁸. En el cas d'Agripina la Major i Agripina la Menor, Agripina la Menor és descrita amb molts adjectius que ja s'havien usat per Agripina la Major. Això és probablement perquè eren mare i filla i, pels autors, Agripina la Menor havia heretat les característiques de la seva mare.

6. Conclusió

Al llarg de la realització d'aquest treball m'he trobat amb diversos obstacles, sobretot relacionats amb les fonts angleses. El primer va ser obtenir els textos: els textos d'autors clàssics són molt accessibles i es poden trobar a la biblioteca, però a Catalunya costa trobar edicions d'obres historiogràfiques angleses. A més a més, com he dit a l'apartat de fonts primàries, a mesura que l'edat mitjana avançava, els textos historiogràfics en llatí eren cada vegada menys. En el cas d'Elisabet Woodville, vaig trobar tres obres historiogràfiques en llatí, només vaig poder accedir a dues i només en una se la descrivia (i en pocs passatges). A les fonts angleses que he treballat, només hi ha un retrat d'un personatge femení (el d'Elionor a *De rebus gestis Ricardi Primi*) i hi ha pocs detalls sobre el caràcter de les reines, especialment si es comparen amb Tàcit, que analitza la personalitat dels personatges i explora amb certa profunditat les dones. Un altre problema que vaig tenir va ser que la versió que les fonts primàries donen d'Isabel de França i Elisabet Woodville no encaixa amb la percepció actual d'aquestes reines. Com he explicat al seu apartat, la transformació d'Isabel de dona negligida pel marit a “*she-wolf*” no va arribar fins després de la seva mort. Tot i que a partir de la seva revolta contra Eduard II les fonts primàries ja no li són favorables, la seva imatge de dona cruel (iniciada per Jofre “the Baker”) es va consolidar amb l'obra de teatre de Christopher Marlowe, *The Tragedy of Edward the Second* (1592), o amb el poema *The Bard*, de Thomas Gray (1757)³²⁹. El cas d'Elisabet Woodville és encara més pronunciat; la meua hipòtesi era que el fet de ser un dels símbols d'imposició a la tirania de Ricard III (com Agripina la Major ho era de Tiberi) faria que tingués molt suport popular i que fos caracteritzada positivament. Sembla ser, però, que a la seva època Elisabet Woodville no era popular com a reina: es criticava, sobretot des de la noblesa, que el seu pare no fos noble i que atorgués posicions de

---

³²⁸ Ricard de Devizes, *De rebus gestis Ricardi Primi*, 29

³²⁹ A. Weir, *Queen Isabella: Treachery, Adultery and Murder in Medieval England*. p. 8

poder a la seva família. Aquesta diferència en la meua percepció d'Elisabet i la que ofereixen les fonts, sumada a la manca de fonts primàries en llatí, ha fet que no hagi pogut fer una comparació d'ella i Agripina la Major com sí que he fet amb les altres dues parelles. Per això, tot i que l'estudi de Lívia, Agripina la Major i Agripina la Menor està fet, de les reines medievals només hi ha el d'Elionor d'Aquitània i Isabel de França.

Pel que fa als objectius, a partir de l'anàlisi del tractament a les fonts primàries de Lívia, Agripina la Major i Agripina la Menor he pogut observar com exercien poder i quina era la reacció dels seus contemporanis. Les fonts corroboren que les emperadrius romanes podien exercir una influència crucial sobre els homes del seu voltant i que, com en el cas de Lívia, l'esposa actuava com a consellera quan l'espòs li consultava algun assumpte. Com més discretament moguessin els fils, més podien fer sense ser criticades i més èxit tenien; Lívia, per exemple, no rep les crítiques que es fan a Agripina la Major i Agripina la Menor perquè sempre va actuar des de l'ombra, com s'esperava d'una dona. L'objectiu secundari de comparar l'evolució de la caracterització de les dones des de l'època clàssica a l'època medieval, l'he pogut complir amb les comparacions de Lívia i Elionor i Agripina la Menor i Isabel. L'anàlisi d'aquestes parelles de dones ha confirmat que els models que es creen de les dones s'han mantingut al llarg de la història; l'apartat de lèxic ho referma: es poden observar una sèrie de tòpics i una tendència a caracteritzar les dones com a "bones" (seguint un model de castedat) o "dolentes" (amb les característiques de Jezebel, un personatge bíblic que també ha esdevingut un estereotip). Agrupar les dones en dos grups les simplifica i ignora la complexitat del seu caràcter: les dones són persones i tenen matisos, ningú és totalment bo o absolutament dolent. Als homes de la història se'ls permet cometre atrocitats i mantenir la dignitat, a les dones no.

La diferència en la percepció d'Elisabet Woodville i, en menor grau, Isabel de França m'ha fet reflexionar sobre l'evolució de la visió que es té de les dones. Si els materials que hi ha van ser escrits per homes que consideraven les dones com a inferiors i les menyspreaven i qui tradueix i estudia aquests materials comparteix aquesta opinió, les versions que hi haurà sempre encaixaran amb aquest punt de vista i s'aniran transmeten de generació en generació. Només cal agafar l'exemple de Lívia i la visió que la majoria de gent que no es dedica a la filologia clàssica té d'ella: molts recorden la versió de Lívia que Robert Graves va presentar a *I, Claudius*, que agafa com a font la Lívia dels *Annales*, on Tàcit la presenta com a manipuladora i assassina. Analitzant

les fonts es poden apreciar més detalls i obtenir una Lívia amb matisos, defectes i virtuts, més humana.

Aquest treball m'ha fet pensar en com obtenim la informació a partir de la qual s'escriu la història i el tipus de fonts que es consulten. Tot i que l'afany estètic i la funció moralitzadora hi és en ambdós casos, les fonts romanes són realment obres literàries en el sentit que els personatges històrics esdevenen personatges quasi ficticis, en alguns casos gairebé caricaturitzats. Si bé aquestes consideracions sobre la història es poden aplicar a tots els personatges històrics, les dones en surten més perjudicades que els homes, perquè els homes són els que escriuen la història.

Així doncs, aquest estudi no només m'ha permès veure que les dones al llarg de la història han fet molt més que estar a casa i cuidar els fills, sinó sobretot que eren una part important del govern, malgrat actuar des de l'ombra (com a conselleres dels marits, enviades en funcions diplomàtiques, etc.), i que podien ser personatges polítics clau. També m'ha fet adonar de fins a quin punt les fonts primàries presenten una versió de la història dominada per la societat patriarcal i de com de necessari és tenir en compte els prejudicis en contra de les dones que es troben intrínsecs tant en les fonts primàries com en moltes de les secundàries. Per això, considero que avui en dia és important fer una relectura de les fonts primàries, eliminant la ideologia patriarcal i parant atenció a tots els detalls, per aconseguir una visió més completa i més real del nostre passat i, especialment, de les dones que ens han precedit.

7. Bibliografia

7.1. Fonts primàries

Adam Murimuth (1846). *Chronica sui temporis*. Edició de Thomas Hog. Londres: Sumptibus Societatis.

Anònim (2005). *Vita Edwardi Secundi*. Edició i traducció de Wendy R. Childs. Oxford: Clarendon Press.

Gervasi de Canterbury (1879). *Opera Historica. Vol. I. The chronicle of the reigns of Stephen, Henry II, and Richard I*. Edició de William Stubbs. Londres: Longman and co.

Gervasi de Canterbury (1880). *Opera Historica. Vol. II. The minor works comprising the Gesta regum with its continuation, the Actus pontificum, and the Mappa mundi*. Londres: Longman and Co.

Guillem de Newburgh (1884). *Historia Rerum Anglicarum*. Llibres 1-4. (A Chronicles of the Reigns of Stephen, Henry II and Richard I, Vol. I). Edició de Richard Howlett. Londres: Longman and Co.

Guillem de Newburgh (1885). *Historia Rerum Anglicarum*. Llibre 5. (A Chronicles of the Reigns of Stephen, Henry II and Richard I, Vol. I). Edició de Richard Howlett. Londres: Longman and Co.

Jofre “the Baker” (1847). *Chronicon Angliae temporibus Edwardi II et Edwardi III*. Edició de John A. Giles. Londres: Bohn.

Mateu de París (1874). *Chronica Majora*. Vol. II. Edició de Henry Richards Luard. Londres: Longman and Co.

Ranulf Higden (1865). *Polychronicon Ranulphi Higden monachi Cestrensis: Together with the English translation of John Trevisa and of an unknown writer of the fifteenth century*. Edició de Joseph Rawson Lumby. Londres: Longman and Co.

Raül de Coggeshall, Gervasi de Tilbury i Tomàs Agnellus (1875). *Radulphi de Coggeshall Chronicon Anglicanum De expugnatione Terræ Sanctæ libellus, Thomas Agnellus De morte et sepultura Henrici regis Angliæ junioris, Gesta Fulconis filii Warini, Excerpta ex Otiis imperialibus Gervasii Tileburiensis*. Edició de Joseph Stevenson. London: Longman and Co.

Ricard de Devizes (1838). *Chronicon Ricardi Divisiensis De rebus gestis Ricardi Primi, regis Angliæ*. Edició de Joseph Stevenson. Londres: Sumptibus Societatis.

Robert de Torigni (1889). *Chronica Roberti de Torigneio, Abbatis Monasterii Sancti Michaelis in Periculo Maris*. (A Chronicles of the Reigns of Stephen, Henry II and Richard I, Vol. IV). Edició de Richard Howlett. Londres: Eyre and Spottiswoode.

Roger de Hoveden (1868). *Chronica Magistri Rogeri de Houedene*. Vol. I. Edició de William Stubbs. Londres: Longmans, Green, Reader, and Dyer.

Roger de Hoveden (1869). *Chronica Magistri Rogeri de Houedene*. Vol. II. Edició de William Stubbs. Londres: Longmans, Green, Reader, and Dyer.

Roger de Hoveden (1870). *Chronica Magistri Rogeri de Houedene*. Vol. III. Edició de William Stubbs. Londres: Longmans, Green, Reader, and Dyer.

Roger de Hoveden (1867). *Gesta Regis Henrici Secundi et Gesta Ricardi Primi*. Vol. I. Edició de William Stubbs. Londres: Longmans, Green, Reader, and Dyer.

Roger de Hoveden (1867). *Gesta Regis Henrici Secundi et Gesta Ricardi Primi*. Vol. II. Edició de William Stubbs. Londres: Longmans, Green, Reader, and Dyer.

Roger de Wendover (1841). *Rogeri de Wendover Chronica, sive, Flores historiarum*. Vol. II. Edició de Henry O. Cox. Londres: Sumptibus Societatis.

Roger de Wendover (1841). *Rogeri de Wendover Chronica, sive, Flores historiarum*. Vol. III. Edició de Henry O. Cox. Londres: Sumptibus Societatis.

Pliny (1906). *Natural History, Volume II: Books 3-7*. Traducció de H. Rackham. Cambridge: Harvard University Press.

Seduli Escot (1906). *Liber de Rectoribus Christianis. Das Kollektaneum des Sedulius Scottus in dem Kodex Cusanus C 14 nunc 37. Sedulius und Pelagius*. Introducció, traducció i notes de Siegmund Hellmann. Munic: C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung.

Suetoni (1967). *Vides dels dotze Cèsars*. Vol.II. Text revisat i traducció de Joaquim Icart. Escriptors Llatins. Barcelona: Fundació Bernat Metge.

Suetoni (1968). *Vides dels dotze Cèsars*. Vol.III. Text revisat i traducció de Joaquim Icart. Escriptors Llatins. Barcelona: Fundació Bernat Metge.

Suetoni (1969). *Vides dels dotze Cèsars*. Vol.IV. Text revisat i traducció de Joaquim Icart. Escriptors Llatins. Barcelona: Fundació Bernat Metge.

Tàcit (1930). *Annals*. Vol. I. Text revisat i traducció de Ferran Soldevila. Escriptors Llatins. Barcelona: Fundació Bernat Metge.

Tàcit (1965). *Annals*. Vol. II. Text revisat i traducció de Miquel Dolç. Escriptors Llatins. Barcelona: Fundació Bernat Metge.

Tàcit (1967). *Annals*. Vol. III. Text revisat i traducció de Miquel Dolç. Escriptors Llatins. Barcelona: Fundació Bernat Metge.

Tàcit (1968). *Annals*. Vol. IV. Text revisat i traducció de Miquel Dolç. Escriptors Llatins. Barcelona: Fundació Bernat Metge.

Tàcit (1970). *Annals*. Vol. V. Text revisat i traducció de Miquel Dolç. Escriptors Llatins. Barcelona: Fundació Bernat Metge.

Vel·lei Patèrcul (2015). *Història Romana*. Introducció, text revisat, traducció i notes de Jaume Juan Castelló. Escriptors Llatins. Barcelona: Bernat Metge.

7.2. Estudis

André, Jean Marie & Hus, Alain (1974). *L'histoire à Rome*. Vendôme: Presses Universitaires de France.

- Barrett, Anthony. A. (2001). "Tacitus, Livia and the Evil Stepmother". *Rheinisches Museum Für Philologie*, nº144: 171–175.
- Beard, Mary (2016). *SPQR: A History of Ancient Rome*. Londres: Profile Books.
- Cid López, Rosa María (2014). "Imágenes del poder femenino en la Roma Antigua. Entre Livia y Agripina". *Asparkía*, nº25: 179-201.
- Finn, Kavita Mundan (2012). *The Last Plantagenet Consorts. Gender, Genre and Historiography, 1440-1627*. Nova York: Palgrave Macmillan.
- González Gutiérrez, Patricia (2021). *SOROR. Mujeres en Roma*. Madrid: Desperta Ferro.
- Gransden, Antonia (1990). "The Chronicles of Medieval England and Scotland: Part 1". *Journal of Medieval History*, nº16: 129-150.
- Hidalgo de la Vega, María José (2012). *Las emperatrices romanas: sueños de púrpura y poder oculto*. Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca.
- Laistner, Max L. W. (1947). *The greater Roman historians*. Los Angeles: University of California Press.
- Nelson, Janet C. (2011). "Medieval Queenship" a Linda E. Mitchell (Ed.), *Women in Medieval Western European Culture* (pp. 179-207). Abingdon: Routledge.
- Shotter, David C. A. (2000). "Agrippina the Elder: A Woman in a Man's World." *Historia: Zeitschrift Für Alte Geschichte*, vol. 49, nº. 3: 341–57.
- St. John, Lisa Benz (2012). *Three Medieval Queens. Queenship and the Crown in Fourteenth-Century England*. Nova York: Palgrave Macmillan.
- Von Albrecht, Michael (1999). *Historia de la literatura romana*, vol.II. Traducció de Dulce Estefanía i Andrés Pociña Pérez. Barcelona: Herder.
- Ward, Jennifer C. (2016). *Women in Medieval Europe 1200-1500*. Abingdon: Routledge.

Weir, Alison (2008). *Eleanor of Aquitaine: A Life*. Nova York: Ballantine Books.

Weir, Alison (2006). *Queen Isabella: Treachery, Adultery and Murder in Medieval England*. Nova York: Ballantine Books.

7.3. Webgrafia:

Anglica Historia de Polydore Vergil:

<https://philological.cal.bham.ac.uk/polverg/contents.html> (Consultat el 25/5/2022)

Epitafi CIL I2 1211:

https://db.edcs.eu/epigr/epi_einzel.php?s_sprache=en&p_belegstelle=CIL+01,+012

[11](#) (Consultat el 10/5/2022)

Portada, Word Cloud: <https://monkeylearn.com/word-cloud/>